

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

آشنایی با بناهای تاریخی

رشته نقشه‌کشی معماری

گروه تحصیلی هنر

زمینه خدمات

شاخه آموزش فنی و حرفه‌ای

شماره درس ۳۵۴۱

۷۲۰	تقوایی، ویدا
۹۵۵/	آشنایی با بناهای تاریخی / مؤلف: ویدا تقوایی. - تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های
۶۴۵۵/	آ/ درسی ایران، ۱۳۹۴.
۱۳۹۴	۱۴۹ص. : مصور. - (آموزش فنی و حرفه‌ای؛ شماره درس ۳۵۴۱)
متون درسی رشته نقشه‌کشی معماری گروه تحصیلی هنر، زمینه خدمات.	
برنامه‌ریزی و نظارت، بررسی و تصویب محتوا: کمیسیون برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های	
درسی رشته نقشه‌کشی معماری دفتر تألیف کتاب‌های درسی فنی و حرفه‌ای و کاردانش وزارت آموزش	
و پرورش.	
۱. معماری - ایران - کتاب‌های درسی. ۲. معماری اسلامی - ایران. الف. ایران.	
وزارت آموزش و پرورش. دفتر تألیف کتاب‌های درسی فنی و حرفه‌ای و کاردانش. ب. عنوان.	
ج. فروست.	

همکاران محترم و دانش آموزان عزیز :

پیشنهادهات و نظرات خود را درباره محتوای این کتاب به نشانی
تهران - صندوق پستی شماره ۴۸۷۴/۱۵ دفتر تألیف کتاب‌های درسی فنی و
حرفه‌ای و کاردانش، ارسال فرمایند.

info@tvoccd.sch.ir

پیام نگار (ایمیل)

www.tvoccd.sch.ir

وب‌گاه (وب سایت)

محتوای این کتاب در کمیسیون تخصصی رشته نقشه کشی معماری دفتر تألیف
کتاب‌های درسی فنی و حرفه‌ای و کاردانش در تاریخ شهریور ۱۳۹۰ با عضویت : نبی‌الله
مقیم، غلامرضا نعیم، عبدالحمید قنبران، پرستو آریانزاد، ملک طباطبایی زواره، شهناز
کاردان و محمدرضا طهماسب پور مورد بازنگری قرار گرفته است.

وزارت آموزش و پرورش

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه‌ریزی محتوا و نظارت بر تألیف : دفتر تألیف کتاب‌های درسی فنی و حرفه‌ای و کاردانش

نام کتاب : آشنایی با بناهای تاریخی - ۴۹۲/۶

مؤلف : ویدا تقوائی

آماده‌سازی و نظارت بر چاپ و توزیع : اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی

تهران : خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)

تلفن : ۹ - ۸۸۸۳۱۱۶۱، دورنگار : ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی : ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹

وب سایت : www.chap.sch.ir

مدیر امور فنی و چاپ : لیدا نیک‌روش

طراح جلد : مصطفی خزایی

صفحه‌آرا : مریم نصرتی

حروفچین : فاطمه باقری‌مهر، زهرا ایمانی‌نصر

مصحح : شاداب ارشادی، فاطمه صغری ذوالفقاری

امور آماده‌سازی خبر : زهرا محمدنظامی

امور فنی رایانه‌ای : حمید ثابت کلاچاهی، ناهید خیام‌باشی

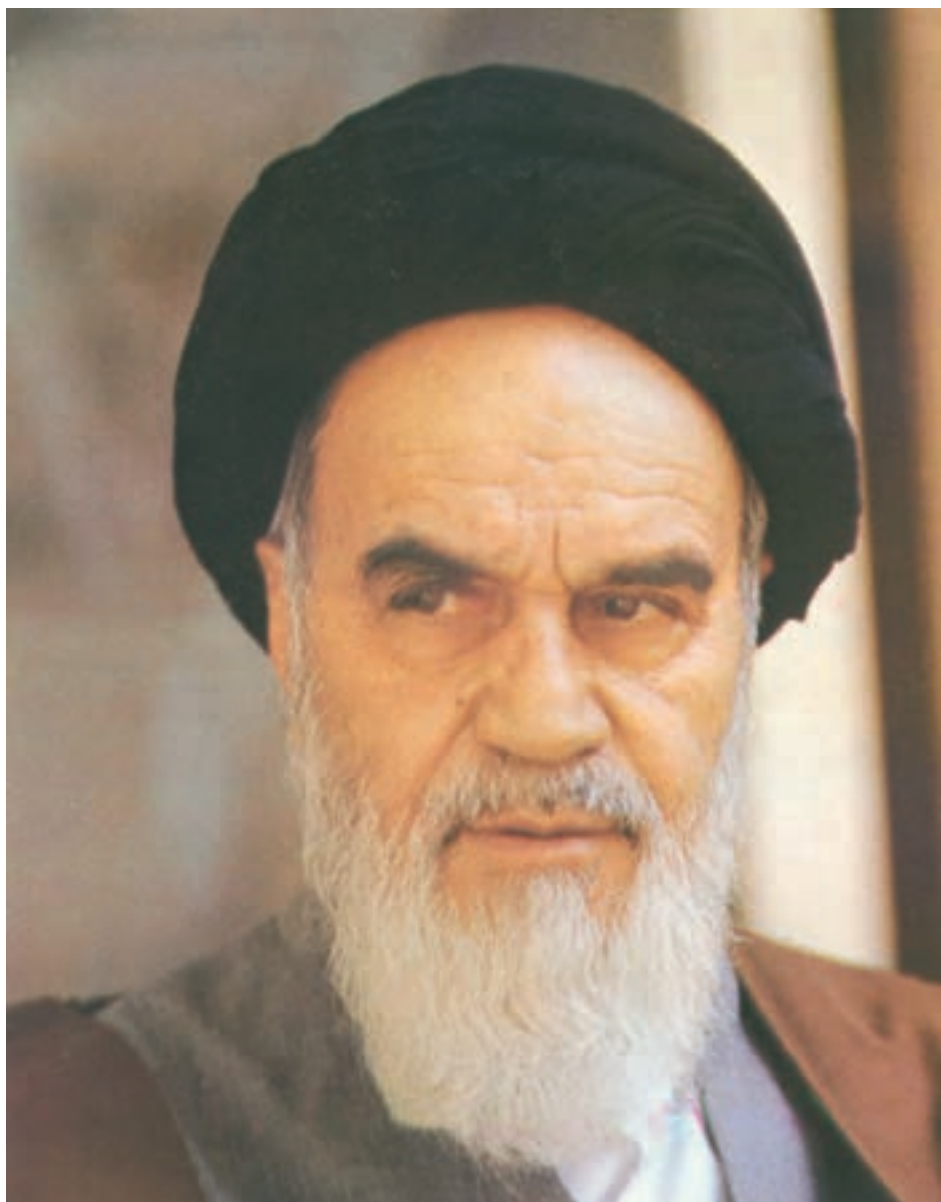
ناشر : شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران : تهران، کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج، خیابان ۶۱ (داروبخش)

تلفن : ۵ - ۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار : ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی : ۳۷۵۱۵-۱۳۹

چاپخانه : شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»

سال انتشار و نوبت چاپ : چاپ ششم ۱۳۹۴

حق چاپ محفوظ است.

شما عزیزان کوشش کنید که از این وابستگی بیرون آید و احتیاجات
کشور خودتان را برآورده سازید، از نیروی انسانی ایمانی خودتان غافل
نباشید و از اتکای به اجانب پرهیزید .

امام خمینی « قدس سرّه الشریف »

فهرست

مقدمه

مرزهای ایران فرهنگی

سخنی با هنرجویان

فصل اوّل : معمار و معماری

مقدمه

معمار، اخلاق و تعلیم

منشأ پیشه معماری

معماری گذشته و علم آموزی از آن

فصل دوم : معماری شهر و خانه

مقدمه

شهر

شکل گیری شهر در قبل از ظهور اسلام

شهر در دوران اسلامی

شهر در دوران معاصر

۱۸	خانه
۱۸	خانه در اقلیم گرم و خشک
۲۱	خانه در اقلیم سرد
۲۲	خانه در اقلیم معتدل و مرطوب
۲۳	خانه در اقلیم گرم و مرطوب جنوبی

کاخ

۲۴	کاخ‌سازی دوره هخامنشی
۳۱	کاخ‌سازی دوره اشکانیان
۳۴	کاخ‌سازی دوره ساسانیان
۳۹	کاخ‌سازی در دوره اسلامی
۴۵	مقایسه شباهت و تداوم کاخ‌سازی در دوران مختلف تاریخ معماری ایران

باغ

۴۶	تاریخچه باغ ایرانی
۴۷	معماری باغ ایرانی
۵۰	بناهای بومی نواحی مرکزی ایران
۵۰	برج‌های کبوترخان (کبوترخانه)
۵۱	آب‌انبارها
۵۳	یخچال‌ها

فصل سوم : معماری مذهبی

۵۹	مقدمه
۶۰	بناهای عبادی در قبل از اسلام
۶۵	مساجد و مراکز مذهبی مسلمانان
۸۸	مدرسه یا مسجدی برای تعلیم
۹۱	مقبره
۹۱	مقابر پیش از اسلام
۹۲	مقابر بعد از اسلام

۹۸	کلیسا
۹۸	کلیساهای مربوط به پیش از سدهٔ چهاردهم میلادی
۹۹	کلیساهای دورهٔ صفویه
۱۰۴	فصل چهارم : معماری تجاری و خدماتی
۱۰۵	مقدمه
۱۰۶	بازار
۱۰۶	بازرگانی و بازار
۱۰۷	بررسی اجمالی سیر تحول تاریخی بازارها
۱۰۸	انواع بازارها
۱۰۹	عناصر ساختاری بازار
۱۱۲	معماری بازار
۱۱۳	کاروانسرا
۱۱۵	ویژگی‌های معماری کاروانسراها
۱۱۷	حمام
۱۲۱	پل
۱۲۷	فصل پنجم : تزیین و نقش
۱۲۸	تزیین و نقش
۱۳۰	اصول کلی تزیینات
۱۳۱	عناصر تزیین
۱۳۷	روش‌های اجرای تزیینات در معماری
۱۴۳	اجزای تزیین
۱۴۷	منابع و مآخذ

مقدمه

معماری پدیده‌ای فراتر از تاریخ، فرم و سبک است. معماری درحقیقت دست آورد عوامل فرهنگی و محیطی و بیان شیوه زندگی افرادی است که آن را بنا نموده‌اند. معماری این سرزمین تا قبل از گسیختگی فرهنگی، که تقریباً از اواسط دوره قاجار اتفاق افتاد، از شکوفایی و تداوم خاصی برخوردار بود. در آن بازه زمانی اگر بیگانگانی همچون مغول‌ها، به ما حمله و باعث هرج و مرج گردیدند، در کمتر از یک نسل تحت تأثیر فرهنگ غنی ایرانی، مسلمان شدند و بناهایی چون سلطانیه را ساختند.

برای انسانی که آن گذشته افتخارآفرین را داشته و در حال زندگی می‌کند و آینده‌ای در پیش رو دارد، پرسش از تاریخ بسیار ضروری است. یکی از ضرورت‌های شناخت معماری، آشنایی با تاریخ آن است. در بررسی تاریخی، نگاه ما به بناها نباید همچون نگاه سنگ‌شناس به سنگ باشد. زیرا معماری یکی از مظاهر فرهنگی و ظرف زندگی انسان بوده و انس و همدلی با او و سایر دست‌آوردهای فرهنگی همچون شعر، موسیقی و... داشته است. لذا در مطالعه تاریخی، علاوه بر آنکه معلوم شود که چه چیزی در چه زمانی و توسط چه کسانی بنا شده است، باید به بستر و سبب ساخته شدن بنا و نسبت آن با شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و دینی جامعه نیز توجه شود. تاریخ کوششی نقادانه به منظور فهم محاسن و معایب گذشته است، کوششی پویا نه ایستا.

دندان هر قصری، پندی و هدت نونو پند سرودندان، شنو زبن دندان^۱

هیچ‌گاه روزی فرا نخواهد رسید که برای مثال درباره معماری دوره صفوی بگوییم: دیگر هر آنچه را لازم بود درباره آن بدانیم، فراگرفته‌ایم.

هدف از مطالعه تاریخ نه فقط کوشش برای فهم گذشته، بلکه کوشش برای فهم رابطه گذشته و آینده است. زیرا تنها به کمک مطالعه گذشته می‌توان دریافت که چگونه به نقطه امروز رسیده‌ایم و چه تصمیم‌ها و عملکردهایی ما را به اینجا رسانده است. این مطالعه ما را قادر به نقد معماری امروز و دیروز می‌کند. برای ما آینده‌ای جدا از گذشته متصور نیست. تا به زبان معماری خود مسلط نشویم و

به زبان خود حرف نزنیم، به زبان دنیا حرف نخواهیم زد. آشنایی با تاریخ معماری می‌تواند دامنهٔ تجربه و آزمونگی ما را از عمر کوتاهمان تا حدّ هزاره‌ها، و از محدودهٔ مکان کنونی تا پهنه گیتی گسترش دهد. این همان معنای درس گرفتن از تاریخ است.

فصول پنج‌گانه کتاب، معماری ایرانی را از جهات مختلف بررسی کرده است.

این معماری با گونه‌گونی بسیار از شهر، خانه، کاخ، باغ، مسجد، مدرسه، حمام، بازار، کاروانسرا و... همگی تعلق به یک چارچوب فکری داشته، که این کتاب سعی دارد پنجره‌ای رو به آن بگشاید. آنگاه تا حدودی روشن می‌شود که چگونه در آن زمان‌ها، برای انسان و زندگی او ظرف‌هایی کارآمد و زیبا ساخته‌اند.

در فصل اول؛ به ویژگی‌های اخلاقی – اعتقادی معمار سنتی و به دستاورد وی جهت عبرت‌آموزی پرداخته شده است.

در فصل دوم، شهر به عنوان گسترده‌ترین عمل معماری و خانه به عنوان مأمن اصلی انسان در این گستره، مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه کاخ‌ها و باغ‌ها به عنوان نوع خاصی از زندگی خصوصی، معرفی گردیده‌اند.

در خاتمه فصل به سه نوع بنای بومی نواحی مرکزی ایران، که شاید بتوان آنها را پیش‌درآمد آثار باشکوه معماری در بیشتر زمینه‌ها دانست، پرداخته شده است.

در فصل سوم؛ به وجه اعتقادی معماری از اولین نمونه‌های پیش از اسلام تا معماری مساجد و مراکز مذهبی توجه شده است. در ادامه مدارس و مقابر به عنوان جلوه‌ای از این وجه اعتقادی معرفی می‌شوند. در خاتمه معماری کلیسا به عنوان مکان اعتقادی بزرگ‌ترین اقلیت مذهبی کشور آورده شده است.

در فصل چهارم؛ به معرفی و بیان چگونگی ارتباط بناهای تجاری و خدماتی پرداخته می‌شود. در این فصل معماری بازار، کاروانسرا، حمام و پل معرفی می‌گردند.

در فصل پنجم و پایانی کتاب به ویژگی‌های تزئین و نقش در معماری توجه می‌شود. از آنجا که تزئینات معماری به عنوان عنصری محتوایی و نه صرفاً ظاهری در معماری مطرح بوده‌اند، در این راستا به اصول کلی، عناصر و روش‌های اجرایی آنها در معماری پرداخته می‌شود.

تاریخ معماری ایران، بیان معماری مردم این سرزمین می‌باشد، از شهر گرفته تا واحدهای خانوادگی، از حاکم و جنگاور گرفته تا عالم و معلم، از بازرگان و سیاح گرفته تا معمار و حرفه‌مند معتقد و با اخلاق. این کتاب حدیث مختصری از این مردم و معماری آنان است.

مرزهای ایران فرهنگی

مطالعه در تاریخ معماری ایران، بیش از هر چیز مستلزم معلوم کردن مفهوم ایران و قلمرو فرهنگی آن است. آیا مورخ هنر و معماری ایران باید خود را به مرزهای سیاسی ایران امروز محدود کند؟ در این صورت مسجد گوهرشاد مشهد در حوزه مطالعه او قرار می‌گیرد، ولی مسجد گوهرشاد هرات اثر همان بانی و همان معمار، در بیرون از حوزه کار او واقع می‌شود. تا پیش از دوران معاصر، مرزهای فرهنگی همواره فارغ از مرزهای سیاسی بوده است. فرهنگ ایرانی که فارغ از مرزهای سیاسی، از آسیای صغیر و بین‌النهرین تا ترکستان چین و شبه قاره هند و تمامی قفقاز و خراسان بزرگ و ماوراءالنهر را در بر می‌گرفت، به فرهنگ فارسی، تاجیک، افغان و ... تفکیک شده است.

در قرن هفتم هجری قمری، مولانا در قونیه در آسیای صغیر که در آن زمان تحت حکومت سلجوقیان روم بود و اهل آن به ترکی، یونانی و فارسی سخن می‌گفتند، به فارسی شعر می‌سرود. در قرن دهم و یازدهم هجری قمری با آنکه دو دولت عثمانی و صفوی پیوسته در جنگ گرم و سرد بودند، در دربار عثمانی به زبان فارسی و در دربار ایران به زبان ترکی سخن می‌گفتند. پیداست که مطالعه تاریخ معماری نیز نباید و نمی‌تواند فرهنگ و هنر را در بند مرزهای سیاسی درآورد.

از این گذشته در جغرافیای زمین، نام برخی از سرزمین‌ها بیشتر سیاسی است و نام برخی دیگر بیشتر جغرافیایی، طبیعی، فرهنگی و بهتر بگوییم «نام مکانی» است. مثلاً نام‌های سوریه و عربستان سعودی نام‌های سیاسی است. یعنی مکان‌هایی تاریخی و فرهنگی به این نام‌ها وجود ندارد و این نام‌ها را بنا بر توافق بر روی محدوده محصور در مرزهای قراردادی نهاده‌اند.

در مقابل نام‌های شام، حجاز و فلسطین نام‌های واقعی و حقیقی است و به واقعیتی تاریخی در عالم خارج دلالت دارد. «ایران» از اعلام جغرافیایی حقیقی است، یعنی فارغ از قراردادها و تقسیمات حکومتی، همواره موجودی به نام «ایران»، دست‌کم از زمان ورود آریایی‌ها به این سرزمین، شناخته شده است.

در مقدمه شاهنامه ابومنصوری، «ایران‌شهر» محدود بین رود آموی و رود مصر است. در دوره‌های بعد حتی در زمان‌هایی که این سرزمین تحت سلطه اقوام غیر ایرانی بوده است، ایرانیان خود را متعلق به ایران می‌دانسته‌اند. مسلماً این احساس تعلق فراتر از تعلق جغرافیایی محض بوده است و باید شواهد آن را در مظاهر فرهنگی مشترک یا مشابه در مجموعه ایران زمین، در کشورهای متعدد امروزی که همه به فرهنگ واحد ایرانی تعلق داشته‌اند، جست.

سخن از فرهنگ مشترک اقوام ایرانی در آن زمان به معنای نفی تفاوت‌های قومی، فرهنگی و سیاسی یا ادعای ملی‌گرایی افراطی نیست؛ بلکه سخن از جستن واقعیت واحدی است که در پس تفاوت‌ها و کثرت‌ها، وحدتی در ادوار و آثار ایرانیان در سرتاسر این سرزمین و در درازای تاریخ و در تمامی مظاهر فرهنگی آن، از جمله معماری پدید آورده است.

سخنی با هنر جویان

در گذشته‌های دور در فرهنگ ایرانی، همانند سایر فرهنگ‌های غیر معاصر، معماری را امری اجرایی – عملی می‌دانستند و از آنجایی که آنچه انجام می‌دادند، همان بود که همه مردم از هر گروه و دسته و رشته‌ای می‌اندیشیدند، لذا نوشتن تاریخ معماری چندان مرسوم نبود. نوشتن دایرةالمعارف و تاریخ در زمینه‌های مختلف از جمله ویژگی‌های دوران جدید می‌باشد.

امروزه، چون از آن عالم قدیم و ویژگی‌هایش تا حدودی بیرون آمده‌ایم، هم برای شناختن معماری ایران و هم برای شناختن و یافتن جایگاه خود، نیازمند نوشتن و خواندن تاریخ معماری و آشنایی با آن می‌باشیم.

از آنجایی که انسان با همه ویژگی‌های مادی و معنوی‌اش در مکان و در معماری زندگی می‌کند، پس اثر معماری تجلی‌گاه اندیشه و دیدگاه و ظرف زندگی او می‌باشد. با شناخت معماری ایران می‌توان به نوع نگاه انسان ایرانی به اطرافش در آن زمان پی برد. پس برای شناخت گذشته خود که زمینه‌ساز امروز و آینده ما می‌باشد، نیازمند شناخت تاریخ معماری می‌باشیم. برای ما امروز و آینده‌ای منفک از گذشته متصور نیست. لذا شناخت تاریخ معماری و آشنایی با بناهای آن برای هر حرفه‌مند معماری از ملزومات اولیه کارش می‌باشد.

در این کتاب سعی شده تاریخ صرفاً از جنبه‌های توصیفی و سطحی مطرح نگردد. بلکه مبانی نظری و جنبه‌های تحلیلی معماری گذشته نیز در محدوده‌ای نه‌چندان فراخ، بیان شده است. برای استفاده مفیدتر از کتاب و کلاس درس، پیشنهاد می‌شود ضمن توجه به توصیه‌های مدرّس کلاس، موارد زیر را با دقت رعایت کنید:

۱- متن را با حوصله و دقت بخوانید.

کامل خواندن متن کتاب و تعمق در نکات مطرح شده تحلیلی و ارتباط دادن فصل‌های مختلف آن با هم، در درک بهتر کتاب مؤثر خواهد بود. شاید لازم باشد بعضی از مطالب را چند بار بخوانید، تا به تجزیه و تحلیل درستی از آن برسید.

۲- متن کتاب را با تصاویر آن انطباق دهید.

تصاویر و کروکی‌های انتخاب و ترسیم شده، در درک بهتر مطالب راه‌گشا خواهند بود. بنابراین توجه بیشتر در ویژگی‌های تصاویر، درک عمیق‌تری از مطالب کتاب را حاصل خواهد کرد.

۳- کتاب‌ها و مقاله‌های مرتبط با متن این کتاب را مطالعه کنید.

مطالعات جنبی و تکمیلی در کنار مطالب کتاب، ضمن گشایش درهای تحقیق و پژوهش بر روی

هنرجویان عزیز - که باعث تکمیل امر آموزش می‌شود -، درک کامل‌تر و پایداری را به همراه می‌آورد.

۴- از اماکن تاریخی بازدید کنید.

در کشور عزیزمان کمتر شهری پیدا می‌شود، که در آن بنایی تاریخی وجود نداشته باشد. با بازدید از آنها در شهر خود و در صورت امکان در شهرهای اطراف و توجه به آثار تاریخی در سفرهای خانوادگی، می‌توان در گنجینه ارزشمند معماری ایران را گشود و از شمیم آن لذت و بهره برد. انشاء الله

موفق باشید

مؤلف

هدف کلی

آشنایی با معماری بناهای ایران در دوره‌های مختلف تاریخی

فصل اوّل

معمار و معماری

ساختن کاخ خورنق اثر کمال الدین
بہزاد از مکتب نقاشی ہرات

معمار، اخلاق و تعلیم

منشأ پیشہ معماری

معماری گذشتہ و علم آموزی از آن

هدف‌های رفتاری : پس از پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود :

۱- علت نیاز به شناخت ویژگی‌های معمار را در معماری گذشته کشورمان شرح

دهد.

- ۲- ویژگی‌های معماری گذشته را بداند.
- ۳- ویژگی‌های اخلاقی و عملی معماران گذشته را نام ببرد.
- ۴- منشأ پیشه معماری را بیان کند.
- ۵- تفاوت معماری گذشته و امروز را بیان کند.
- ۶- معنای علم را از دیدگاه پیامبر اکرم بیان کند.

مقدمه

فهم آثار تاریخی معماری کشورمان نیازمند تلاشی فراوان است. آنچه در مدح هنر و معماری تاریخی ما گفته شده، بیشتر ناظر به نمونه‌ها، زیبایی‌ها و شگفتی‌های آن بوده است، و کمتر به پدیدآورندگان این آثار توجه شده است. درست همانگونه که این استادان و هنرمندان خود را حجاب حق دانسته و از میان برخاسته‌اند.

حجاب راه توئی حافظ از میان بر خیز خوشا کسی که در این راه بی حجاب رود^۱

این معماران خداجو و یاوران خلق، هنر خود را در آثاری ارزشمند عرضه داشته‌اند. با درنگی کوتاه اما صمیمانه، بر احوالات این بزرگان، می‌توان نکات بسیار آموزنده‌ای را روشن نمود. بدون آشنایی با این احوالات باطنی، از آثار معماری گذشته، جز پوست چیزی نصیبمان نمی‌شود، و مغز و باطن آن پنهان می‌ماند.

معمار، اخلاق و تعلیم

تحولاتی که به ظهور دوران جدید انجامید، با دگرگونی اساسی در بینش و منش و نحوه زندگی انسان‌ها همراه بود. این دگرگونی‌ها بر معمار و معماری نیز، مانند سایر اشخاص و هنرها، تأثیر گذاشت.

۱- حافظ، دیوان اشعار

معمار با طراحی فضای معماری به استفاده‌کنندگان از آن فضا امر می‌کند که از کجا و کدام در وارد فضا شوند، از کدام پنجره و به چه میزان و از کدام جهت نور بگیرند، در چه ابعاد و تناسبات فضایی قرار گیرند و... پس معمار ظرف زندگی انسان را طراحی می‌کند. بنابراین، شاید بتوان گفت که، تأثیر تحولات فکری و فرهنگی در معماران که در عمل و هنرشان نیز نمایان می‌گردد، در زندگی افراد جامعه تأثیر گذارتر از سایر هنرمندان خواهد بود.

تلاش در شناسایی تفاوت‌های معمار و معماری جدید و قدیم، می‌تواند در دست‌یابی به نگاهی واقع‌بینانه به تاریخ معماری مفید باشد. از خطاهای مطالعه تاریخ معماری، مانند هر حوزه دیگر، این است که مطالعه‌کننده، بدون توجه به تفاوت‌های عالم قدیم و جدید، تاریخ معماری را با شبیه‌سازی به عالم معماری دوره‌ای که در آن به سر می‌برد، بررسی کند.

نظر و عمل معماری در فرهنگ گذشته ما، به رغم غنایی که داشته، متکی بر فرهنگ شفاهی (سینه به سینه) بوده و کمتر متنی از آن به جا مانده است.^۱ از آثار مکتوب بسیار اندک در زمینه ویژگی‌های اخلاقی و عملی معماران چنین بر می‌آید که:

(الف) در گذشته تربیت اخلاقی و حرفه‌ای امری واحد بود. تربیت اخلاقی همراه با تربیت حرفه‌ای صورت می‌پذیرفت. لذا شرط ورود به حرفه، ادب، شایستگی و آراستگی به اخلاق الهی بوده است.

(ب) در پرتو تهذیب نفس، معمار گمنام و ناشناس می‌ماند. وی هنرش را وسیله‌ای برای مطرح کردن خود نمی‌دانست. از استاد علی اکبر اصفهانی، معمار بزرگ ایران، که مسجد امام اصفهان را ساخته، در همه متون دوره صفوی فقط چند سطر یافت می‌شود. آن هم از این بابت که او از سر تفتن چند بیتی هم شعر سروده است. در دوره‌هایی که نوشتن نام معمار بر کتیبه‌های بناها مرسوم گردید، معماران پیش از نام خود، اوصافی چون الحقیر، الذلیل، العبد، محتاج دعا و... می‌آوردند.^۲

(ج) اکثر معماران ساختن را از ابتدا تا انتها با ذکر حق می‌آمیختند. ذکر زبانی و قلبی با سازندگی عجین می‌شد و هدف فقط تقرب به خدا بود.

(د) حرفه‌مندی و دانایی که امانتی الهی دانسته می‌شد، سینه به سینه از استاد به شاگرد منتقل می‌گردید و شاگردان در طول دوره آموزشی، مرحله به مرحله از استاد مجوز ورود به مرحله بالاتر را

۱- از جمله منابع معدود در این زمینه فوت نامه‌ها می‌باشد.

۲- به نوشته پشت جلد کتاب توجه کنید. در این لوح که بر ایوان مسجد گوهرشاد مشهد قرار گرفته، استاد بزرگ معماری ایران، قوام‌الدین شیرازی خود را چنین معرفی می‌کند. «عمل العبد الضعیف الفقیر المحتاج بعنايت الملك الرحمن، قوام‌الدین زین‌الدین شیرازی الطیان». (الطیان به معنای گل‌ساز می‌باشد).

می‌گرفتند.

ه) استادان مقامی والا و اعتباری پا برجا در تمامی مراحل کار داشتند و حضور معنوی استاد و همراهی او در کار، باعث قوت قلب شاگردان می‌شد.

و) معمار خود را وسیله‌ای می‌دانست که موظف به بیان هنرش به بهترین صورت شده است و منشأ و سرچشمه هنرش را نه درخود که درخدا می‌دیده است.^۱

منشأ پیشه معماری

در قرآن کریم آمده است که، خداوند جهان را بدون ستون‌هایی که بتوان آنها را دید برافراشته است.^۲ بنابراین از نظر قرآن، خداوند معمار هستی است. کتاب‌های مختلف ادبی، دینی و عرفانی نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند. از همین رو معمار آن روزگار، در جهانی زندگی می‌کرد، که معمارش را خداوند می‌دانست، خداوندی که آفریننده و پدیدآورنده عالم هستی و طبیعت است. بنابراین معمار در آن زمان نیز سعی می‌کرد، هندسه و نظم حاکم بر عالم هستی و طبیعت که مخلوق خداوند است را بیابد و در کار خود از آنها استفاده کند.^۳ آن معماری صرفاً به ظاهر طبیعت توجه نمی‌کرد بلکه بر قواعد پنهان حیات بخشی که بر طبیعت مستولی بود، توجه داشت.

مطالعه آزاد

در زبان عربی فتی، فتیان و فتوت به معنای جوانی و جوانمردی است. که بعد از بعثت پیامبر و ولایت حضرت علی (ع) جوانمردی و فتوت چنان با ارزش‌های معنوی جامعه اسلامی درآمیخت که تفکیک آن غیر ممکن است. در این ارتباط «فتی» به معنای کسی بود که حقیقت باطنی انسان را درک کرده و به مرحله جوانی جاودانه روح نائل

۱- برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به: ندیمی، هادی، ۱۳۷۵، «آیین جوانمردان و طریقت معماران (سیری در فتوت‌نامه‌های معماران و بنایان) و حرفه‌های وابسته، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور».

۲- سورة رعد آیه ۲

۳- این ویژگی خاص معماران ایرانی نبوده است بلکه تا قبل از رنسانس و انقلاب مدرن، در غرب نیز معماران از همین الگو برای طراحی استفاده می‌کردند. راب‌کریر معمار معاصر در کتاب «تناسبات در معماری» نمونه‌هایی از کاربرد هندسه عالم و طبیعت را در طراحی کلیساهای سبک گوتیک تجزیه و تحلیل کرده است.

شده بود. این خداجویان و یاوران خلق در کسوت فتیان و جوانمردان، هنر خود را در خلق آثار زیبایی به کار می‌بردند. آنچه از آثار مکتوب و احوالات اهل هنر و معماران تاکنون شناخته شده بسیار اندک است و بیشتر در قالب فتوت نامه‌های اهل حرفه صنعت می‌باشد. در این میان حضرت علی (ع) جایگاه ویژه‌ای دارد. وی را اصل و منشأ همه پیشه‌ها و وارث حقیقت معنوی می‌دانستند. در نگاه آنان وی اول استاد خط نیز بوده است.

عنصر مرتضیٰ علی از خط نه همین لفظ بود حرف و نقطه

بلی اصول صفا و خوبی بود زان اشارت به حسن خط فرمود

پیدا کردن منشایی الهی در سایر پیشه‌ها نیز مطرح بوده است. مثلاً اول بازرگان را حضرت رسول (ص)، اول معمار را حضرت ابراهیم (ع)، اول نجار را حضرت نوح (ع)، اول رنگرز را حضرت عیسی (ع)، اول خیاط را حضرت ادریس (ع) و... می‌دانستند و بدین وسیله با اتصال حرفه به یکی از اولیا و انبیاء الهی، حرفه پیوندی معنایی با ارزش‌های الهی و اسلامی می‌یافت. و حرفه‌مندان آن منشأ را الگوی نظر و عمل خود قرار می‌دادند.

اکنون با سیر کوتاهی بر احوالات معماران، می‌توان دریافت که شناخت حقیقی حالات آنان در زمانه حاضر نیاز به تحقیق و پژوهش بیشتری دارد.

معماری گذشته و علم آموزی از آن

معماری گذشته ما در بستر چنین ارزش‌هایی رشد کرده است. تلاش هنرمند معمار برای دست‌یابی به رموز کار نوعی ریاضت بوده و تمامی مراحل کار را با دقت و خلوصی معنوی و روحانی پیگیری می‌کرده است. هر مرحله کار، هنرمند عارف را برای رسیدن به مقامی بالاتر و دریافتی روحانی‌تر آماده می‌کرده است.

این معماری مبتنی بر عادات، پسندها و اندیشه‌های یک دوره تاریخی بوده است و بدیهی است که با تغییر زمان و عادات فردی و اجتماعی این معماری، نیز رنگ می‌بازد و جای خویش را به صورتی

دیگر و می‌گذارد. ولی همواره می‌توان از ویژگی‌ها، قاعده‌ها و روال‌های حاکم بر آن برای معماری امروز درس آموخت. در اینجا به بعضی از ویژگی‌های معماری تاریخی و گذشته ایرانی اشاراتی می‌کنیم:

(الف) معماری گذشته ما متکی بر معرفتی الهی بود. در آن دوران معماران صرفاً متکی بر علوم نظری و تجربی نبودند. بلکه این علم تجربی با قُرب به خدا و بهره‌گیری از الطاف الهی دو چندان می‌شد. ناگفته پیداست که بهره‌گیری از این موهبت نیازمند نوعی معرفت، پاکی و صفای درونی بود. دستاوردهای آن دوران، امروزه توسط بعضی از افراد غرب‌زده، خرافه و اوهام خوانده می‌شود.

(ب) در شیوه معماری استاد – شاگردی معماران ضمن احترام به عقاید و شیوه کار اساتیدشان سعی می‌کردند چیزی را هم به آن تعلیم بیفزایند و باعث ارتقای‌شان شوند. بنابراین این معماری هم به لحاظ اینکه متعلق به گذشته و پدران ماست و هم به جهت ارزش‌های درونی که دارد و بدان وسیله ریشه‌های فرهنگی ما را نمایان می‌کند، دارای ارزش است.

(ج) معماری گذشته ما متأثر از طبیعت است. از آنجایی که آنان خداوند را خالق و معمار طبیعت می‌دانستند، سعی می‌کردند با الگوگیری از طبیعت موجود و در برخورد با آن کاری را انجام دهند که موافق با نظام خلقت باشد. به همین دلیل از طبیعت هم بهره‌برداری به اندازه می‌کردند و هم بدون هیچ‌گونه آسیبی آن را مورد تکریم و احترام قرار می‌دادند.

اینک درس گرفتن از چنین پدیده‌ای، آدابی خاص را می‌طلبد و بهره‌گیری و علم‌آموزی از آن مراحل دارد که بهترین سخنی که در این ارتباط می‌توان گفت، حدیث مبارکی از پیامبر اکرم (ص) است:

شخصی از پیامبر (ص) پرسید که «علم چیست؟» جواب فرمودند: «علم یعنی سکوت کردن و سپس گوش فرا دادن و بعد حفظ کردن و سپس عمل کردن و آنگاه نشر دادن.»

با تأملی در این حدیث شریف آشکار می‌شود که اولین مرحله علم‌آموزی یا درس گرفتن، سکوت و پذیرش است. و قرار دادن خویشتن خویش در اختیار صاحب علم، مرتبه دوم، گوش دادن است. با تمام حواس و دقت و حوصله کامل؛ مرتبه سوم، حفظ کردن است. اولین معنایی که از این واژه دریافت می‌شود، به حافظه و ذهن سپردن است که ظاهری‌ترین آن است. حفظ کردن در این حدیث شریف، با توجه به مفهوم حدیث و واژه بعدی، به معنای حفظ در جان و قلب است، که دگرگون‌کننده، تحوّل‌بخشنده و زاینده عمل است.

مرحله بعدی عمل است که میوه هر معرفت و علم راستینی است. آخرین مرتبه نشر و انتشار آن چیزی است که بر جان و دل نشسته است. پس برای درس گرفتن از این معماری باید خویشتن را

چنین آزموده و آماده کنیم.

آنچه امروز تجربه می‌کنیم حادثه‌ای غم‌بار از غربت این هنر است. اکثر مخاطبین و استفاده‌کنندگان از بناها، امروز تنها فریفته زیبایی‌های ظاهری آن می‌گردند. بیشتر معماران نیز در سیطره حجاب ظلمانی مادیات، فقط هواهای نفس خود را به نمایش می‌گذارند.

تلاش آغازین برای وصول و درک و فهم درون مایه‌های معماری ایرانی، ورود به وادی ارزش‌های اخلاقی آن است. ایجاد انس و ارتباط با آن معماری، می‌تواند هنرجویان و معماران آینده را در مسیری درست هدایت نماید.

مطالعه آزاد

نکار من که به کتب زلفت و خط تو شت به غمزه مسئله آموز صد مدرس شد

استاد محمد کریم پیرنیا در سال ۱۳۰۱ هجری شمسی در شهر یزد از پدری نائینی و مادری یزدی به دنیا آمد در سال ۱۳۱۸ پس از پایان تحصیلات متوسطه در یزد برای ادامه تحصیل خود به دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران وارد شد ولی هنوز در ابتدای راه بود (۱۳۲۴) که فهمید این راه را برای پیمودن تا به آخر نمی‌پسندد. بدین ترتیب بود که این مدرسه و استادان نوپرداز آن را وا گذاشت و به قول خود به دنبال استادان بزرگی رفت و سینه به سینه معماری را آموخت.

استاد پیرنیا از نادر افرادی هستند که در چند دهه گذشته، سعی در شناخت و شناساندن معماری ایرانی را داشته است. اگر چه ایشان به بحث‌های گوناگون پرداختند، اما شاید بتوان یکی از مهم‌ترین آنها را سبک‌شناسی معماری ایرانی دانست. وی معماری پیش از اسلام ایران را به دو شیوه پارسی و پارتی و معماری بعد از اسلام را به چهار شیوه خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی تقسیم کرده است.

از دیگر ابداعات وی بر شمردن پنج اصل برای معماری ایرانی بوده است که شامل: مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون‌گرایی می‌باشد. رواش شاد باد.

سؤالات فصل اوّل

- ۱- چرا تغییرات در نگرش معماری در زندگی افراد نسبت به سایر هنرها تأثیر عمیق‌تری می‌گذارد؟
- ۲- ارتباط تربیت اخلاقی را با حرفه آموزی را در معماری گذشته بیان کنید.
- ۳- چرا در گذشته معماران گمنام می‌ماندند؟
- ۴- از زمانی که نوشتن نام معمار بر بنا مرسوم شد، آنان خود را چگونه معرفی می‌کردند؟
- ۵- ارتباط استادان با شاگردان در معماری گذشته چگونه بود؟
- ۶- معماران گذشته منشأ هنرشان را در کجا می‌دیدند؟
- ۷- ویژگی‌های اخلاقی معماران در گذشته را بنویسید.
- ۸- ویژگی‌های معماری تاریخی و گذشته ایرانی را به اختصار بنویسید.
- ۹- حضرت محمد (ص) علم را چگونه تعریف فرمودند؟

فصل دوم

معماری شهر و خانه

خانه محمودی در یزد

شهر

خانه

کاخ

باغ

بناهای بومی نواحی مرکزی ایران

هدف‌های رفتاری : پس از پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که :

- ۱- اولین سکونت‌گاه‌های مربوط به هزاره‌های مختلف تاریخی را بیان کند.
- ۲- مراحل شکل‌گیری شهر در ایران را بیان کند.
- ۳- عناصر مشخصه شهر در دوران اسلامی را نام ببرد.
- ۴- عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری خانه را بیان کند.
- ۵- چهار اقلیم اصلی ایران را بداند.
- ۶- ویژگی معماری خانه‌ها را در اقلیم‌های اصلی ایران توضیح دهد.
- ۷- ویژگی‌های روستای کندوان را بیان کند.
- ۸- ویژگی‌های معماری کاخ‌های دوره هخامنشی را بیان کند.
- ۹- دو کار مهم پارتیان را در زمینه معماری نام ببرد.
- ۱۰- بهترین نمونه گنبدسازی را در کاخ ساسانی، نام ببرد.
- ۱۱- مهم‌ترین دستاوردهای ساسانی در زمینه معماری را بیان کند.
- ۱۲- ویژگی‌های کاخ آشور را نام برده و تأثیر آن در معماری دوره‌های بعد را بیان کند.
- ۱۳- اصل تداوم در معماری ایرانی را با ذکر مصادیق آن بیان کند.
- ۱۴- ویژگی‌های کاخ‌های دوره صفوی را با ذکر نمونه‌های مهم بیان کند.
- ۱۵- تفاوت کاربرد کلمه «فردوس» در قبل و بعد از اسلام را بیان کند.
- ۱۶- ارتباط باغ‌سازی قبل و بعد از اسلام را بیان کند.
- ۱۷- ویژگی‌های باغ ایرانی را بیان کند.
- ۱۸- هدف از بناهای بومی را توضیح دهد.
- ۱۹- عوامل مهم و تأثیرگذار در معماری بومی را نام ببرد.
- ۲۰- اهداف ساخت برج‌های کبوترخان را بیان کند.
- ۲۱- قسمت‌های مختلف آب‌انبار و یخچال را بیان کند.

هیچ کوزه که کند کوزه به کار بهر عین کوزه فی از بهر آب
 هیچ کاس که کر کند کاسه تمام بهر عین کاسه فی بهر طعام
 هیچ خطایی نویسد خط به فن بهر عین خطی ز بهر خواندن
 نقش ظاهر بهر نقش غایب است و آن برای غائبان دیگر است^۱

شهر، خانه و معماری ایران از روزگارانی دور، مکانی بود که در عین داشتن واقعیت ظاهری، از حقیقت ذهنی و معنوی در ورای چهره بیرونی، برخوردار بود. شهر ایرانی شهری بود مملو از زندگی و پر از خاطره. این شهر بدان سبب ساخته می‌شد، که کالبدی^۲ زیبا و کارا داشته و خدمات فراهم شده در آن برآورنده نیازهای مادی و معنوی ساکنان آن باشند.

در بین کاربری‌ها و عملکردهای موجود شهر، خانه جایگاه خاصی داشته است. انسان‌ها خانه را به عنوان لباس دوم^۳ خود به عنوان مکانی امن برای زندگی و وسیله‌ای برای تعالی برمی‌گزیدند. معماری خانه همانند سایر کاربری‌های مختلف معماری، در هر منطقه، تحت تأثیر اقلیم و شرایط آب و هوایی نقاط مختلف کشور، ویژگی‌های خاصی را پیدا کرده است. بوم و سنت‌های زیست و کاربرد مصالح محلی نیز در بعضی از مناطق کشور، شکل‌های معماری خاصی را ایجاد نموده است.

خانه گاهی که به پادشاه یا یکی از بزرگان جامعه تعلق می‌گرفت، مفصل‌تر و باشکوه‌تر و معمولاً درباغی با صفا ساخته می‌شد.

۱- مولانا جلال الدین رومی، مثنوی معنوی

۲- کالبد به معنای قالب و جسم و نمود ظاهری

۳- لباس اول، همان لباسی می‌باشد که بر تن می‌کنیم.

بشر از روزگاران نخستین زندگی بر کره زمین، نیاز به سرپناهی برای محافظت خویش از گزند جانوران، سرما، گرما و دشمنان انسانی داشته است. وی ابتدا غار را برای زندگی برگزید. کشف دو غار لاسکو^۱ و آلتامیرا^۲ اطلاعاتی از زندگی آغازین انسان را روشن کرده است. (تصویر شماره ۱-۲) هر یک از این دو غار با آثار منقوش بر دیوارهایشان و مفاهیم و ارتباط عناصر این نقاشی‌ها چیزی جز یک سکونتگاه نیستند، که بسیاری از ویژگی‌های زندگی ساکنین آنها را روشن می‌کنند. از جمله اینکه وجود این نقاشی‌ها در دل غارها نشان می‌دهد که از آتش برای روشنایی استفاده می‌کردند.

تصویر شماره ۱-۲- نقاشی‌های غار لاسکو در فرانسه

بدین ترتیب غار به عنوان یک سکونتگاه، قسمت‌هایی از زندگی پیش از تاریخ^۳ را در خود ثبت کرده است. از این رو می‌توان گفت که یکی از مهم‌ترین منابع مطالعه زندگی انسان محل سکونت اوست، که زمانی به صورت غار، در مرحله‌ای به شکل روستا و در دوره‌ای به نام شهر نمایان شده است. بررسی‌های متون و آثار به جای مانده نشان می‌دهد که ترکیب کالبدی شهر چیزی جز انعکاس سنت‌های زیست، شیوه‌های معیشت و تولید و رفتار و فعالیت‌های انسانی متأثر از آنها، در فضایی خاص نمی‌باشد.

این عوامل به گونه‌ای به یکدیگر وابسته‌اند و از زمانی که بشر، یکجانشین شد، دولت را سامان داد و شهر را بنا نهاد، تا به امروز نقشی تعیین کننده در تعریف شهر داشته‌اند.

۱- Lascaux، از غارهای پیش از تاریخ واقع در دره وزر Vezere در نزدیکی دورنی Dordogne پاریس

۲- Altamira از غارهای پیش از تاریخ در ۳۰ کیلومتری غرب سانتاندر Santander واقع در اسپانیا

۳- منظور از دوران پیش از تاریخ، دوران پیش از اختراع خط می‌باشد.

این عوامل به اختصار به سه گروه عمده زیر تقسیم می‌شوند :

الف) مسائل جهان‌بینی، چگونگی نحوه نگرش به جهان که شامل دین، مذهب، مسلک، گروه‌های مختلف اجتماعی و... می‌باشد.

ب) عوامل اقتصادی، که عمدتاً بر چگونگی تولید و توزیع ثروت، نحوه تولید، توزیع و مصرف محصولات متکی می‌باشد.

ج) عوامل اقلیمی و جغرافیایی، این عوامل شامل آب و هوا، همواری و ناهمواری و به طور کلی عناصر محیط زیست طبیعی می‌شود. اهمیت شرایط جغرافیایی و اقلیمی آنچنان زیاد است که پژوهشگران بسیاری در جهان، شکل‌گیری تمدن‌های نخستین را وابسته به وجود این شرایط دانسته‌اند. تا آنجا که شکل‌گیری روستاها و شهرهای نخستین غالباً در کنار رودها بوده است.

به طور کلی روند شهرنشینی ایران را می‌توان در سه دوره عمده، مورد بررسی قرار داد.

این سه دوره عبارتند از :

۱- شکل‌گیری شهر در قبل از ظهور اسلام

در میان سرزمین‌هایی که آثار زندگی گذشته را در خود حفظ کرده‌اند، فلات ایران موقعیت ممتازی دارد. یکی از اولین سکونتگاه‌ها در تپه «گنج‌دره» در شهرستان هرسین^۱ است. براساس مطالعات پژوهشگران یکی دیگر از محل‌های سکونت بشری که در دشت شناخته شده، مربوط به هزاره پنجم قبل از میلاد، سیلک کاشان است. که شامل دو تپه شمالی و جنوبی است. (تصویر شماره ۲-۲)

تصویر شماره ۲-۲- نمایش از تپه سیلک کاشان

۱- از شهرستان‌های استان کرمانشاه

دهکدهٔ ماقبل تاریخی سیلک باگذشت زمان به یک شهر مستحکم تبدیل شد و دارای کاخ، ساختمان‌های فرعی و محله‌های سکونت و شاید یک معبد و دیواری مستحکم در اطراف آن شد. در نیمهٔ شرقی فلات ایران و در نزدیکی شهر زابل در سیستان، شهر سوخته یکی از شگفتی‌های دنیای باستان است. این شهر نمونه‌ای منحصر به فرد و حکایت واقعی علم، صنعت و فرهنگ گذشته‌های دور این مرز و بوم است. که به دلیل آتش‌سوزی واقع شده در آنجا، آن را «شهر سوخته» نامیده‌اند. اقوام آریایی مستقر در جبال زاگرس و در دشت‌های مرتفع آن با تشکیل دولت ماد، اولین اقوامی هستند که در گذر تاریخی، خود را از مرحلهٔ جوامع سادهٔ روستایی - ایلی، به جامعهٔ شهری رسانده‌اند. از قرن نهم ق.م ساختن اولین شهرهای مادی با الهام از شهرهای تپه‌ای بین‌النهرین شروع شد، که نمونهٔ آن هگمتانه یا همدان امروزی است. این دوران با شکوفایی شهرهای پارسی در شوش، پاسارگاد و... به اوج خود رسید.

شهر هخامنشیان مربعی بود، که در وسط آن آتش را به منزلهٔ حافظ حقیقی مکان می‌افروختند. در کنار هسته اصلی آن حوض یا آگیری به نسبت جمعیتی که در آنجا سکنی می‌گزید، حفر می‌کردند و برای آن آب انبار می‌ساختند. عناصر اصلی شهر هخامنشی علاوه بر آتشکده و آب‌انبار، خانه، باغ و... نیز بوده است.

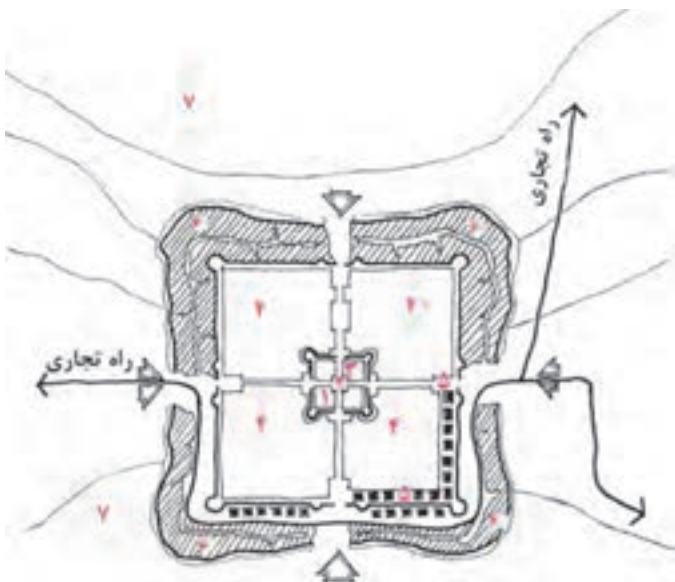
شهرهایی را که ساسانیان بنا می‌نهادند، دارای الگویی بود که در شهرهای دوران اولیهٔ بعد از اسلام نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت.

در این شهرها، دژ حکومتی با باروهای کنگره‌دار، مجموعه‌ای است از کاخ‌ها، آتشکده اصلی، دیوان‌ها، سربازخانه‌ها، گنجینه‌ها و انبارهای آذوقه که در بالاترین و ایمن‌ترین نقطه شهر ساخته می‌شده است. (تصویر شمارهٔ ۳-۲)

برگرد این دژ حکومتی که در دوران اسلامی به «کهن دژ» معروف شد، مجموعه‌ای مرکب از محلات خاص برای استقرار طبقات ممتاز و نزدیکان پادشاه قرار داشت. که در دوران اسلامی شارستان نامیده شد. این بخش نیز با دیواری سنگین و با چهار دروازه، بخشی از بازار شهر را نیز در خود داشت.

مجموعه‌ای مرکب از محلات، خانه‌ها، بازارها، باغات و مراعات مردمی که در طبقات ممتاز دولت ساسانی قرار نمی‌گرفتند، در خارج از شارستان قرار داشتند، این بخش که در فروپاشی دولت ساسانی به هنگام ورود مسلمانان نقشی اساسی داشتند، در بعد از اسلام به رَیض (شهر بیرونی) مشهور شد.

۱- در دورهٔ ساسانی جامعه به چهار گروه موبدان، جنگاوران، دبیران و دهقانان تقسیم شد و پادشاهان و وابستگان آنها در ورای کلیه طبقات برتر قرار داشتند.

تصویر شماره ۳-۲- ساخت کالبدی شهر در دوره ساسانی
 ۱- کاخ شاهي و خزانه ۲- آتشکده ۳- سربازخانه و انبار ۴- شارسن و نزدیکان
 فرمانروا ۵- بازار ۶- شهر بیرونی (ربض) ۷- زمین‌های کشاورزی

در شهر ساسانی بازار از دل شارسن شروع می‌شد و دامنه خود را به ربض می‌گستراند و در مسیر خود محلات را شکل می‌داد و در مسیر راه‌های کاروان رو قرار می‌گرفت.

۲- شهر در دوران اسلامی

فتح ایران در قرن هفتم میلادی توسط مسلمانان که جهان بینی جدیدی مبتنی بر برابری و برادری را ارائه می‌داد، باعث فروپاشی طبقات اجتماعی دولت ساسانی شد. جامعه شهری در این دولت در هماهنگی و هم‌نوایی کامل با دو جامعه روستایی و ایلیاتی قرار گرفت. عناصر مشخصه شهر در دوران اسلامی به شرح ذیل می‌باشند:

- الف) مسجد: با توجه به اینکه تشکیل دولت اسلامی برای اولین بار در مسجد صورت گرفت،^۱ بنابراین وجود مسجد جامع، به عنوان مکانی که در آن نماز جماعت و جمعه برگزار می‌شد و همچنین مهم‌ترین مرکز عبادی- سیاسی- اجتماعی بود، به یکی از مشخصات اصلی شهر تبدیل شد.
- ب) بازار: استقرار دولت اسلامی و تسلط آن بر کشورهایی با قوانین و مقررات تجاری مختلف، سبب گردید تا این دولت هم از این مقررات بهره برد و هم آنها را با موازین شرعی هماهنگ

۱- اشاره به خانه پیامبر اسلام است که هم خانه و هم مسجد و محل وعظ حضرت محمد (ص) بوده است.

کند. از بازار و میدان در شهر اسلامی به عنوان عناصر اصلی آن یاد می کنند؛ که در بخش های بعدی توضیح داده خواهد شد.

ج) محله : در بدو تشکیل حکومت اسلامی در ایران، ایجاد هر گونه طبقه بندی اجتماعی بر مبنای قوم، نژاد، سنت و... نفی گردید، اگرچه از تشکیل محلات بر اساس نظام ثروت و قدرت خبری نبود، ولی به تدریج محلات قومی، قبیله ای، نژادی، مذهبی، فرقه ای و... در شهر اسلامی شکل گرفت. این محلات نقش مهمی را در سراسر تاریخ پرفراز نشیب شهرسازی ایران ایفا کردند.

شهر ایرانی - اسلامی در اواخر قرن سوم هجری و در دوران آل بویه مراحل تکاملی خود را چنان طی کرد که توانست تا قرون جدید تأثیر خود را حفظ کند. میدان های بزرگی ساخته شد، در اطراف آن مراکز حکومتی مختلف، کاخ، مسجد جامع و بازارها پرا گزید که بهترین نمونه آن میدان کهنه اصفهان، می باشد. در دوره صفویه در امتداد این میدان و بازار آن، میدان نقش جهان (امام) به عنوان مرکز ثقل شهر و

مجموعه ای که عناصر اصلی مذهبی، حکومتی و اقتصادی در اطراف آن قرار داشت، شکل گرفت (تصویر شماره ۲-۴).

تصویر شماره ۲-۴- نقشه شهر اصفهان در دوران

اسلامی

۱- میدان کهنه

۲- مسجد جمعه (جامع)

۳- قصر قدیم

۴- مسجد علی

۵- بازار

۶- میدان امام (نقش جهان)

۷- مسجد امام

۸- عمارت عالی قاپو

۹- ورودی بازار یا سردر قیصریه

۱۰- مسجد شیخ لطف الله

۱۱- باغ های وزرا

۱۲- خیابان چهارباغ

۱۳- پل الله وردی خان

۱۴- چهارباغ خواجو

۱۵- پل خواجو

۱۶- رودخانه زاینده رود

۳- شهر در دوران معاصر

در این دوران که از زمان قاجار شروع می‌شود هنوز می‌توان انسجام، تداوم و اعتلای شهر صفوی را مشاهده کرد. ولی در اواخر این دوران با مراوداتی که پادشاهان ایران با اروپائیان برقرار می‌کنند، کم‌کم تحولاتی در شهرهای ایران ایجاد می‌شود. در این دوره شاهد رویارویی دو مفهوم شهر «جدید» و «سنتی» در شهرها می‌باشیم.

تصویر شماره ۵-۲- خیابان‌های

مقاطع در شهر معاصر تهران تا

سال ۱۳۱۱ ه.ش

۱- ارگ حکومتی

۲- محله بازار

۳- محله عودلاجان

۴- محله چال میدان

۵- محله سنگلج

۶- تابع محله بازار

۷- تابع محله چاله میدان

۸- محله دولت

۹- تابع محله سنگلج

خیابان‌ها و عناصر جدید شهری مکان آمد و شد آن دسته از اقشار اجتماعی می‌گردد که «تجدد» و «فرنگی‌مآبی» را به نمایش می‌گذارند و مجموعه‌های کهن شهر که شامل بازار و محلات اطراف آنها می‌باشد، محل تردد و زندگی اکثریت جامعه‌ای می‌گردد، که هنوز بر مبنای روابط گذشته زندگی می‌کنند. با ورود ماشین خیابان‌های عمود بر هم، شهر کهنه را شکاف می‌دهند، که نشان اولین اقدامات شهرسازی جدید در شهر ایرانی می‌باشد.^۱

۱- به عنوان نمونه خیابان ۱۵ خرداد و خیام، بافت کهنه تهران را شکاف می‌دهند. یا شکاف بین راسته بازار و کیل شیراز توسط خیابان کریم‌خان زند نمونه دیگر از این آسیب می‌باشد.

شالوده کهن ارتباطات از هم گسسته می شود و ساختار محلات دچار آسیب جدی می گردد و بازار قدرت خود را در مقابل خیابان های پر زرق و برق شهری از دست می دهد (تصویر شماره ۵-۲). از این زمان شهرهای ایران دگرگونی هایی را تجربه می کند که ریشه در شهرسازی اروپایی دارد.

خانه

زیستگاه ها و محل های استقرار جوامع را خانه های مسکونی شکل می دهند. سپس بناهای دیگر برای پاسخ گویی به نیازهای دیگر جامعه ساخته می شوند.

در گذشته معماری کشورمان، خانه همواره بیانگر الگوی زندگی، فرهنگ، اقتصاد و متکی بر اعتقادات و نیازها بوده است. یکی از مسائل و نیازهای مهم که در این طراحی مورد توجه قرار می گرفت، توجه به شرایط جغرافیایی و اقلیمی بوده است. جهت بیان نحوه هماهنگی بین خانه، اقلیم و فرهنگ به بررسی مختصری از چگونگی طراحی خانه در چهار اقلیم اصلی ایران می پردازیم. واضح است که این شرایط و ملاحظات در طراحی سایر کاربری های معماری نیز مورد توجه قرار می گرفته است.

۱- خانه در اقلیم گرم و خشک (فلات مرکزی)

نواحی فلات مرکزی ایران دارای آب و هوای گرم و خشک می باشد. میزان بارندگی کم و اختلاف دمای شب و روز زیاد است.

تأملی اندک در معماری خانه های سنتی این ناحیه نشان می دهد، که آنها در کلیت طرح با هم اشتراک دارند. همه آنها دارای پلان های متراکم و درونگرا بوده و رو به حیاط مرکزی داشته اند. این خانه ها همه زیبایی هایشان را به اهل خانه نشان می دادند. دیوارهای بلند بیرونی خانه ها، کمترین و ساده بوده است. تنها ورودی خانه با تورفتگی و ترین، خود را نسبت به بقیه دیوارهای خارجی مشخص می کرده است. فضای هشتی که بعد از ورودی قرار می گرفته، دید نامحرم به فضای درونی را می بسته، به گونه ای که حتی با باز بودن در خانه، دید به باغ درونی و حیاط خانه غیر ممکن بوده است. این ویژگی اصل مهم حریمیت، درونگرایی و عدم اشراف را بیان می کرده که از زمان قبل از اسلام مورد توجه بوده است.

دالان متصل به هشتی شخص را به حیاط می رسانده است. در بعضی از خانه ها علاوه بر حیاط اندرونی که محل زندگی اهالی خانه بوده، حیاطی نیز به عنوان بیرونی داشته، که فضاهای اطراف آن برای پذیرایی از مهمانان مرد خانه در نظر گرفته می شده است. این دو حیاط نیز به هم دیدی نداشتند.

حیات چون خوان نعمت بوده، که فضاهای دیگر همه به دور آن می‌نشستند. هوا، آب، نور، سایه، سبزه و آسمان نعمت‌های این باغ درونی بوده است.

نظم هندسی در همه بخش‌های خانه از کل تا جزء دیده می‌شد. این هندسه، علاوه بر آنکه ساختار کلی طرح را مشخص می‌کرد، تک تک اجزای آن را شکل می‌داد، و فضاهای مختلف را به نسبت اهمیت در جاهای متفاوت قرار داده و ارتباطشان را با سایر فضاها معین می‌ساخت. (تصویر شماره ۲-۶ الف و ب)

تصویر شماره ۲-۶ الف - بخشی از نقشه خانه لاری‌ها در اقلیم گرم و خشک

۱- هشتی ورودی

۲- سه‌دری

۳- پنج‌دری

۴- ایوان

۵- اتاق زیر بادگیر

۶- غلام‌گردش یا راهروی ارتباطی

۷- حیاط خدماتی

۸- پستوی انباری

تصویر شماره ۲-۶ ب - نمایی از حیاط درونی خانه بروجردی‌ها در کاشان

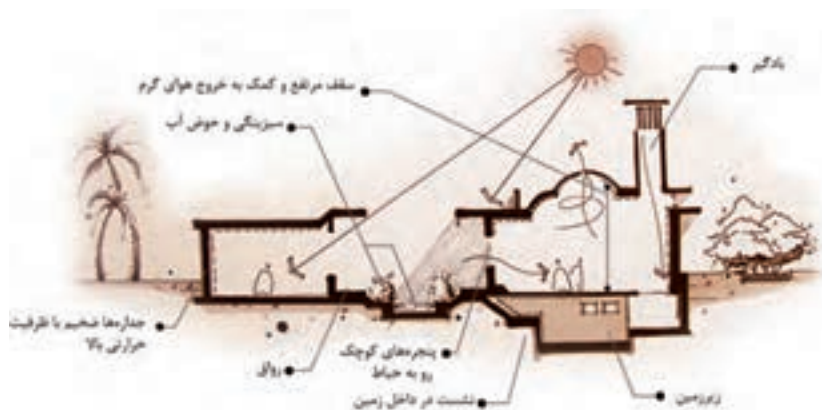
از دیگر خصوصیات طرح کلی خانه‌ها، همسازی معماری آنها با اقلیم منطقه است. که نمونه‌هایی از سازگاری‌ها در زیر آورده شده است.

- ایجاد حیاط‌های عمیق و پر سایه در میان بنا
- قرار دادن حوض و باغچه در حیاط
- درآمیختن و اتصال فضاهای زندگی با فضاهای باز و قرارگیری درها و پنجره‌ها رو به حیاط مرکزی

● اهمیت بخشیدن به ایوان‌ها، رواق‌ها و فضاهای نیمه‌باز در خانه، که اغلب به مهم‌ترین فضای خانه بدل می‌شده است.

- ساختن انواع بادگیرها، سایه‌بان‌ها و قرار دادن درها و پنجره‌ها در عمق دیوارها
- استفاده از زیر زمین و خنکای آن
- استفاده از فرم‌های قوسی و گنبدی در سقف بناها
- ساختن جرز و سقف با ضخامت زیاد
- استفاده از مصالح خشت و گل
- تقسیم فضاهای سکونت به دو بخش تابستان‌نشین پشت به قبله و زمستان‌نشین رو به قبله (تصویر شماره ۷-۲)

از دیگر خصوصیات این خانه‌ها تفکیک فضاهای خدماتی از فضاهای زندگی در آنها می‌باشد. این تفکیک موجب می‌گردد که همه فضاهای خدماتی مانند مطبخ‌ها، فضاهای بهداشتی، انبارها و اصطبل‌ها در شرق و غرب خانه از چشم دور شوند، تا آرامش و آسایش فضاهای زندگی را بر هم نزنند.

تصویر شماره ۷-۲- نمودار ویژگی‌های اقلیمی خانه در اقلیم گرم و خشک

۲- خانه در اقلیم سرد (کوهستان‌های غربی)

دو سلسله جبال البرز و زاگرس نواحی مرکزی ایران را از سواحل دریای خزر در شمال و جلگه بین‌النهرین در غرب جدا می‌کند. این منطقه آب و هوای سرد همراه با بارش برف فراوان داشته و از اختلاف دمای زیادی بین شب و روز برخوردار است.

خانه‌های سنتی در این نواحی نیز مانند مناطق مرکزی ایران به صورت حیاط مرکزی ساخته می‌شده، و دارای پلان‌های متراکم و فشرده بوده است. منتهی در اینجا اتاق‌های واقع در سمت شمال حیاط، از سایر قسمت‌ها بزرگ‌تر و وسیع‌تر بوده است. تالار و اتاق اصلی نشیمن در همین قسمت واقع می‌شد. این مطلب به دلیل استفاده از تابش مستقیم و حرارت آفتاب در زمستان بوده است. چون فصل تابستان عمدتاً کوتاه و دمای هوا نسبتاً معتدل است، از سمت جنوب ساختمان کمتر استفاده می‌شده است. اتاق‌های جنوبی، شرقی و غربی جهت انبار و فضاهای خدماتی مورد استفاده قرار می‌گرفته و سقف‌ها مسطح، تیرپوش و یا کم‌شیب و بازشوها به حداقل می‌رسیده است. سایر ویژگی‌های خانه‌های سنتی مناطق مرکزی در این منطقه نیز رعایت می‌شده است. (تصویر شماره ۸-۲)

به دلیل فراوانی و در دسترس بودن، سنگ مادهٔ عمدهٔ ساختمانی مورد استفاده در نواحی کوهستانی بوده است. گاهی اوقات اهالی، خانه‌های خود را در درون سنگ‌ها می‌تراشیدند. که بهترین نمونهٔ آن روستای کندوان در نزدیکی شهر تبریز در دامنهٔ کوه سهند می‌باشد. (تصویر شمارهٔ ۹-۲)

ارتفاع صخره‌ها مخروطی شکل این روستا که به آنها «کران» می‌گویند بین ده تا پانزده متر است. این کران‌ها در امتداد رودخانه و در بین مسیر رودخانه و تپه‌های مجاور آن واقع هستند و از لحاظ اقلیمی و جهت آفتاب در موقعیت بسیار خوبی قرار گرفته‌اند.

تصویر شماره ۸-۲- نمودار ویژگی های اقلیمی خانه در اقلیم سرد

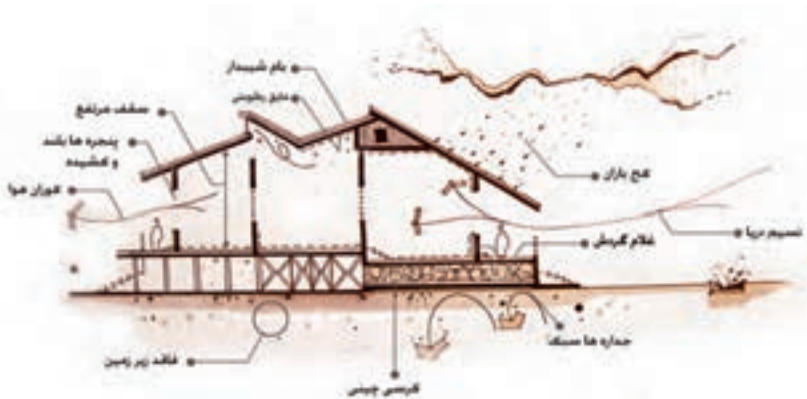
تصویر شماره ۹-۲- نمای از روستای کندوان

۳- خانه در اقلیم معتدل و مرطوب (کرانه جنوبی دریای خزر)

این منطقه که حاشیه جنوبی دریای خزر می‌باشد، از سرسبزترین و پرباران‌ترین مناطق اقلیمی ایران است و از رطوبت نسبتاً زیادی در تمام فصول سال برخوردار است. اختلاف درجه حرارت در بین شب و روز کم بوده و پوشش وسیع گیاهی سراسر منطقه را فرا گرفته است.

به دلیل رطوبت بالا در خانه‌های سنتی این منطقه از کوران دو طرفه هوا حداکثر استفاده را می‌کردند. بام‌ها به صورت شیب‌دار ساخته می‌شده و ایوان‌ها در اطراف ساختمان به عنوان فضایی مهم در خانه مطرح می‌شده‌اند. شکل ساختمان نیز برخلاف اقلیم گرم و خشک که دارای حیاط مرکزی می‌باشد، در این منطقه به صورت برون‌گرا طراحی شده و دید و پنجره‌های خانه به حیاط اطراف خود بوده است. (تصویر شماره ۱۰-۲)

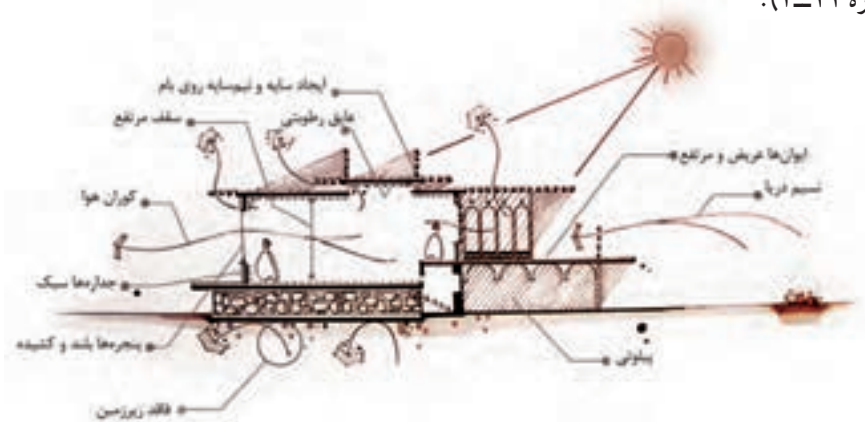
خانه بر روی کرسی قرار می‌گرفته است. شکل خانه و ساختمان‌ها نیز کشیده، و به دلیل وزش باد مناسب از دریا، در جهت شرقی - غربی احداث می‌شد، تا از حداکثر کوران هوا استفاده کنند. پنجره‌ها نیز بلند و کشیده بوده و مصالح غالب مورد استفاده در ساخت و سازها سبک و اغلب از چوب استفاده می‌شده است.

تصویر شماره ۱۰-۲- نمودار ویژگی‌های اقلیمی خانه در اقلیم معتدل و مرطوب

۴- خانه در اقلیم گرم و مرطوب جنوبی

این منطقه شامل سواحل جنوبی ایران در کنار دریای عمان و خلیج فارس می‌باشد. در این منطقه دما و رطوبت هوا بالا و نوسان آن در طول روز و شب کم است. تفاوت دمای هوای روی خشکی و روی دریا در این منطقه باعث بوجود آمدن نسیم‌هایی از سوی دریا به سمت ساحل می‌شود. در این منطقه در طراحی خانه‌های سنتی سعی می‌شده، خانه‌ها در سایه قرار گیرند. ایوان‌های عریض و مرتفع هم از نفوذ باران به داخل جلوگیری می‌کرده و هم سایه‌ای کامل بر روی دیوار اتاق‌ها ایجاد می‌نموده است. در نقاط نزدیک به دریا بادگیرها نسیم خنک دریا را به داخل خانه‌ها می‌رسانده‌اند. رنگ مصالح نما روشن و از جنس مصالح سبک و ارتفاع اتاق‌ها بلند بوده است. در نزدیک دریا به دلیل رطوبت زمین خانه بر روی کرسی یا پیلوت قرار می‌گرفته است (تصویر شماره ۱۱-۲).

تصویر شماره ۱۱-۲- نمودار ویژگی‌های اقلیمی خانه در اقلیم گرم و مرطوب

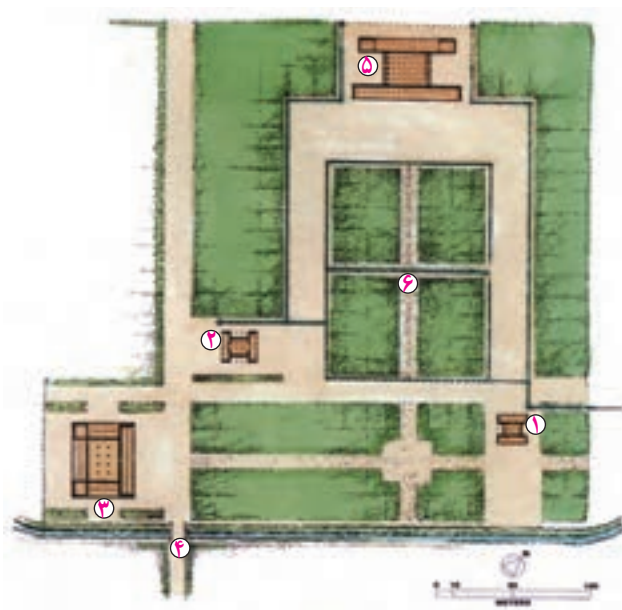
۱- کاخ‌سازی دوره هخامنشی

نگاهی گذرا به تاریخ معماری ایران، نشان می‌دهد که در ابتدای توسعه خانه‌سازی در ایران نمی‌توان از معماری کاخ بحثی به میان آورد. زیرا ایجاد بنای بزرگ یا کاخ‌سازی در این سرزمین به اواخر هزاره دوم قبل از میلاد مربوط است.

برای مثال می‌توان به این نکته اشاره کرد که در دوره‌های اولیه گاهی یک بنای منفرد، فقط به عنوان یک کاخ مسکونی به کار می‌رفت و در مواردی همین بنا، نقش یک معبد را برعهده می‌گرفت و در پاره‌ای مواقع، برای هر دو کاربرد از آن استفاده می‌شد.

در میان صفحات پراختخار تاریخ معماری ایران در دوران هخامنشی، کوروش با دوراندیشی و اقتدار در پاسارگاد - در بین راه شیراز و اصفهان - یک باغ همراه با چند کاخ ساخت. که مهم‌ترین آنها به نام‌های کاخ اختصاصی و تالار بارعام بود.

این کاخ‌ها دارای یک تالار بزرگ ستون‌دار و ایوان‌های طولانی و فضایی باز بودند. نمای دل‌باز و باصفای این بناها از ویژگی‌های بیشتر کوشک‌های دوره‌های بعد ایران بوده است. (تصویر شماره ۱۲-۲)

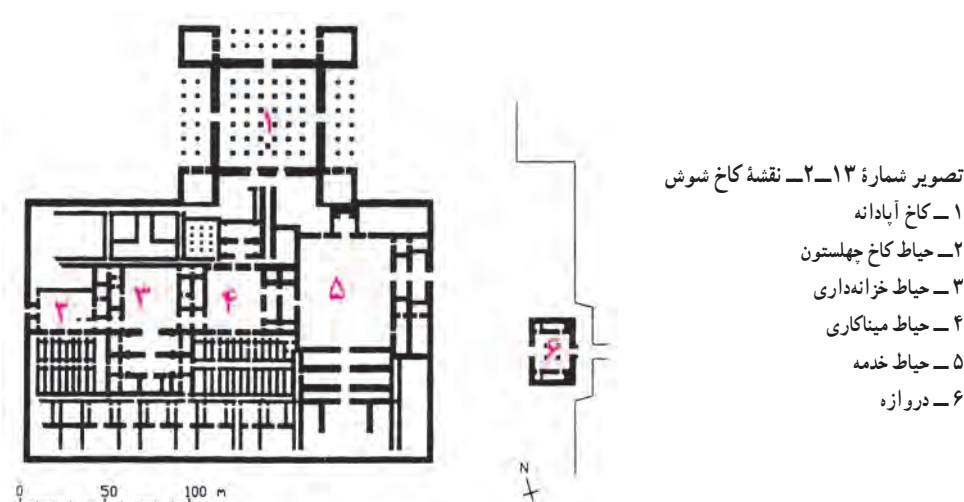
- تصویر شماره ۱۲-۲- نقشه باغ سلطنتی
کوروش و کاخ‌های آن در پاسارگاد
- ۱- کوشک
 - ۲- کوشک
 - ۳- کاخ بارعام
 - ۴- دروازه
 - ۵- کاخ اختصاصی
 - ۶- چهارباغ

۱- کوشک بنایی برون‌گرا است و برخلاف ساختمان‌های درون‌گرا که همه پنجره‌ها و درهایش به حیاط مرکزی باز می‌شود، در ساختمان‌های برون‌گرا و کوشک، دید و پنجره‌ها به بیرون و باغی که آن را محصور کرده، معطوف می‌باشد.

از زمان فرمانروایی کوروش، نظامی پایه‌گذاری شد که از اهداف سیاست آن فرمانروایی بر جهان بوده، نه تنها بر ایران. هخامنشیان به دنبال این بودند که مردم اقوام مختلف، فرمانروایی آنان را بر خود بپذیرند. به همین دلیل به دین، آداب و رسوم آنها چنان احترام می‌گذاشتند، که گویی پادشاهان هخامنشی خود یکی از آنها بودند.

هدف کوروش فرمانروایی بر جهان و جهان‌داری با مدارا بود. در تداوم اهداف کوروش، سایر پادشاهان هخامنشی برای اینکه همه اقوام تحت سیطره آنان احساس تعلق خاطر به حکومت داشته باشند، تخت جمشید را دایرةالمعارفی از هنر همه آنها با ترکیب هنرمندان ایرانی قرار دادند. به همین دلیل و با توجه به توانمندی و سیطره‌ای که بر جهان آن روز داشتند، توانستند بهترین مصالح را از سراسر جهان برای ساخت این بناها فراهم کنند.

داریوش اول در حدود ۵۲۱ ق.م جانشین کمبوجیه پسر کوروش شد و شوش را به عنوان پایتخت سیاسی و اداری امپراتوری هخامنشیان برگزید. وی در آنجا برای خود کاخی ساخت. این کاخ بر روی تپه‌ای قرار گرفته و ساختمان‌هایی از تمام اعصار و قرون در این قسمت پیدا شده است. مجموعه کاخ داریوش دارای چند حیاط (میانسرا) و یک تالار به نام آپادانا یا آپادانه می‌باشد، که بنای کاخ آپادانا در تخت جمشید، نقشه‌ای شبیه به این کاخ دارد. (تصویر شماره ۱۳-۲)

در ادامه وقتی قدرت و ثروت امپراتوری هخامنشی به سرعت رو به فزونی یافت، داریوش کار ایجاد یک شهر آیینی ویژه را در تخت جمشید آغاز کرد. داریوش با پیروی از اهداف کوروش در

حوالی سال‌های ۵۱۸ تا ۵۱۶ ق.م ساخت بناهای عظیم تخت جمشید را آغاز کرد. هنگامی که اسکندر در سال ۳۳۰ ق.م آن را ویران ساخت، هنوز کاملاً به اتمام نرسیده بود.

تخت جمشید در دامنه کوه رحمت مشرف به جلگه مرو دشت واقع شده و با تراشیدن قسمتی از کوه به وجود آمده است. این مجموعه مشتمل بر چند کاخ، دروازه ملل، بناهای خدماتی و دفاعی می‌باشد. عظمت و جلال و شکوه بی‌سابقه این مجموعه در نگاه هر بیننده‌ای حیرت‌انگیز است. (تصویر شماره ۱۴-۲)

تصویر شماره ۱۴-۲- نمایی از بناهای تاریخی تخت جمشید

پلکان شیب‌دار ورودی این مجموعه به جای این که از قطعه سنگ‌های جداگانه ترکیب شده باشد، از تخته سنگ‌های عظیمی تراشیده شده است، که گاه بخشی از دیواره را هم تشکیل می‌داده‌اند. بر روی صفا^۱، و در ابتدا با دروازه ملل شامل ایوانی با نمای گاوهای بالدار با سر آدمی مواجه می‌شویم. به نظر می‌رسد در نگاه هخامنشیان این موجودات از مجموعه پاسداری می‌کردند.

در این ایوان، کتیبه‌ای از خشایار شاه دیده می‌شود، در این کتیبه نوشته شده است که این «درگاه همه ملت هاست». (تصویر شماره ۱۵-۲)

۱- صفا، سکو یا فضایی است که نسبت به فضاهای اطراف کمی بلندتر است.

تصویر شماره ۱۵-۲- دروازه ملل

شاهان هخامنشی به ندرت در آنجا اقامت می‌کردند. در حقیقت تخت جمشید یک مجموعه آیینی و ملی بود، جایی برای جشن‌های نوروزی و بیان‌کننده عظمت، قدرت، ثروت و مکانی مقدس در حکومت هخامنشی بود.

در عرض حیاط ورودی، کاخ معروف به صد ستون قرار دارد. این مکان احتمالاً قرارگاه پاسداران شاه بوده است. چون مستقیماً با دروازه ورودی و سایر تسهیلات مربوط است.

یکی دیگر از کاخ‌های مهم تخت جمشید کاخ آپادانا می‌باشد. آنچه در این کاخ بیش از همه ما را به شگفتی وا می‌دارد بلندا و دهانه ستون‌هاست، که در تمدن‌های آن روزگار کاملاً بی‌سابقه و منحصر به فرد بوده است. بازمانده‌های این ستون‌ها که فاصله بین محور آنها به ده متر هم می‌رسد، هنوز هم سر بر بلندای آسمان کشیده‌اند. (تصویر شماره ۱۶-۲)

این ویژگی به نظر یکی از صاحب‌نظران^۱، نمایانگر جسارت معماری هخامنشیان می‌باشد. علاقه هخامنشیان به مرتفع ساختن بناها با قرارگیری آنها بر روی کرسی‌بندی‌های مرتفع، دیوارهای خاگریزی شده و صفت تکمیل شده است.

۱- پروفیسور دانجلیس استاد بزرگ فقید دانشگاه‌های ایتالیا

تصویر شماره ۱۶-۲- نمونه ستون های تخت جمشید

مطالعه آزاد

به نظر محققان، آیین یکتاپرستی و آسمانی شاهان هخامنشی خود گواه بارزی بر سطح عالی اخلاقیات هخامنشیان است، که در معماری و سایر کارهای هنری آنها نیز متجلی شده است. نقش برجسته‌های هم ردیف دیواره‌های تخت جمشید، مانند ترکیب آنها خصلت موثر و انسانی تمام مجموعه را تأیید می‌کند. (تصویر شماره ۱۷-۲) در آنجا از خشونت و کشمکش مجسمه‌های آشوری نشانی نیست. در عوض سادگی، آرامش و وقار متناسب با بنایی بزرگ و زنده نمایش‌گر روح متعالی هخامنشیان می‌باشد. توجه به محرمیت و درونگرایی در این مجموعه کاخ‌ها نیز تأیید دیگری بر این روحیه آنان می‌باشد. در این نقش برجسته‌ها هخامنشیان علاوه بر استفاده از الگوهای تمدن‌های پیشین، با ایجاد تغییراتی در آنها، استقلال و هویت خود را حفظ کردند. (تصویر شماره ۱۸-۲)

تصویر شماره ۱۷-۲. بخشی از نقش برجسته‌های تخت جمشید

۱۸-۲) در پیکره هخامنشی علاوه بر تغییر در فرم بال‌ها، نیم‌تنه با نمای طبیعی جانبی نشان داده شده است و به همین علت ارتباطشان با سرها و پاها متقاعد کننده‌تر از پیکره آشوری است.

تصویر ب) گاو بالدار با سر انسان
از خرساباد (تمدن آشور) حدود ۷۲۰ ق.م

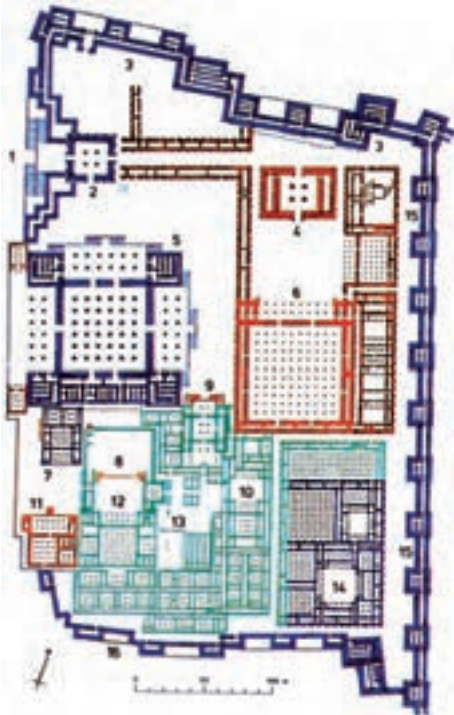
تصویر الف) نقش برجسته هخامنشی
در دروازه ملل تخت جمشید

تصویر شماره ۱۸-۲

در میان عناصر معماری هخامنشی استواری از اعتبار خاصی برخوردار است. اگرچه ساختمان چهل ستون پیش از هخامنشیان در بسیاری از نقاط جهان آن زمان متداول بود، ولی برای اولین بار در کاخ‌های هخامنشی فاصله ستون‌ها و ارتفاع آنها تا حد امکان افزایش یافته است. کاخ آپادانه (آپادانا) در شوش دارای ۳۶ ستون می‌باشد. ارتفاع ستون‌ها حدود ۲۰ متر و با سرستون‌های کله‌گاو شکل ساخته شده است.

نواوری هخامنشیان در ساخت تالارهای ستون‌دار باعث شد این قبیل فضاها را در سراسر جهان و در طول تاریخ به نام «آپادانا» نامگذاری کنند. معماری و کاخ‌سازی هخامنشی در قالب یک نظم هندسی مبتنی بر تکرار شکل‌های مربعی است، که سابقه‌ای بسیار کهن دارد.

در تخت جمشید علاوه بر دو تالار، کاخ‌های اختصاصی داریوش (تجرا) خشایارشا (هدیش)، اردشیر اول، سایر کاخ‌های کوچک‌تر و بناهای اداری و خدماتی قرار دارد. (تصویر شماره ۱۹-۲) بعد از حمله اسکندر به ایران و ویرانی کاخ‌های تخت جمشید، فرمانروایی به جانشینان وی که سلوکیان نام گرفته‌اند، رسید. اسکندر با تربیت کودکان ایرانی در میان سپاه خود، سعی در رواج فرهنگ یونانی در ایران را داشت. ولی ایرانیان همچنان فرهنگ ملی خود را حفظ کردند. از این دوران هنوز آثار چندانی در ایران یافت نشده است.

تصویر شماره ۱۹-۲- نقشه تخت جمشید

- ۱- پله‌های ورودی ۲- دروازه ملل ۳- جبهه شمالی باروی
- ۴- دروازه ناتمام ۵- آپادانا ۶- تالار صدستون
- ۷- کاخ داریوش ۸- کاخ اردشیر سوم ۹- ساختمان مرکزی
- ۱۰- اندرونی ۱۱- کاخ اردشیر اول ۱۲- کاخ خشایارشا
- ۱۳- ساختمان‌های مرکزی ۱۴- گنج خانه ۱۵- جبهه شرقی
- ۱۶- مدخل اصلی جنوبی

در تخت جمشید :

بخش عمده نقشه کف خصوصاً باروهای دفاعی که بازسازی شده است ساختمان‌هایی به رنگ آبی حدود ۴۹۰ تا ۵۰۰ ق.م، به رنگ سبز ۴۸۰ تا ۴۹۵، به رنگ قرمز ۴۶۰ تا ۴۸۰، به رنگ قهوه‌ای ۴۰۰ تا ۴۶۰ بنا شدند.

۲- کاخ‌سازی دوره اشکانیان

در شمال خاوری ایران که اینک کشورهای آسیای میانه قرار دارند، قوم دیگری به نام پارتیان، معماری و کاخ‌سازی کاملاً متفاوتی را تکوین بخشیدند. پارتیان با حرکت به سوی باختر، مقدار زیادی از قلمرو سلوکیان را تسخیر کردند. ولی برای مدتی هر دو شاهنشاهی وجود داشت. معماری پارتیان، با ترکیب عناصر یونانی و ایرانی شیوه جدید و بی نظیری را در معماری بوجود آوردند و با تجدید حیات مجدد به ویژگی‌های الگوهای ایرانی پرداختند.

دو کار مهم پارتیان در زمینه معماری یکی دستیابی به گنبد روی گوشواره^۱ و دیگری تکوین ایوان تاقدار است. که هر دو در رشد معماری ایرانی در دوره‌های بعد نقش حیاتی داشتند. متأسفانه از این آثار چیزی سالم باقی نمانده و اغلب بناهای قابل مطالعه خارج از کشور ایران، در بین النهرین و قسمت شمال شرقی فلات ایران واقع است. این امر سرعت گسترش نیروی پارتیان را در سراسر فلات ایران نشان می‌دهد. با این که هنر پارتی در حدود سال ۲۵۰ ق.م شناخته شده است، با این همه از زمان پادشاهی مهرداد دوم از سلسله پارتی اشکانی در سال ۱۲۳ ق.م معلومات ما درباره معماری گسترده پارتی شکل می‌گیرد.

کاخ آشور در خاک عراق که یکی دیگر از بناهای اشکانی مربوط به قرن اول میلادی است، با اضافاتی از قرن سوم، باز هم نقشه جالب‌تری را دست کم از لحاظ پیشرفت‌های بعدی ایرانیان ارائه می‌دهد. در آن نخستین نمونه چهار ایوان را می‌بینیم، که به یک حیاط چهارگوش مرکزی مشرف است. این طرح با تغییرات اندکی، همان نقشه چهار ایوان است. که الگوی طراحی معماری مسجدها، مدرسه‌ها و کاروانسراهای ایرانی را در قرون بعد تشکیل می‌دهد. (تصویر شماره ۲۰-۲)

این کارهای بزرگ توسعه شکل‌های معماری ایرانی، ولی آرایش و نماسازی‌ها ترکیبی از معماری پارتی، یونانی و رومی را به همراه داشته است.

۱- گوشواره، گوشه‌سازی در کنج‌های فوقانی زیر گنبد است که آن را تبدیل به گنبد می‌کند.

تصویر شماره ۲۰-۲- طرح و نقشه کاخ
اشکانی به نام آشور
۱- میانسرا
۲- ایوان
۳- میانسرا
۴- میانسرای رواق دار
۵- اتاق ستون دار
۶- حمام

کاخ نسا: در ادامه معماری پارتی، باید از دو کاخ مشهور به نام کاخ نسا و کاخ و معبد هترا (الحضر) یاد کنیم. کاخ نسا در عشق‌آباد^۱ (اشک آباد) و در حاشیه غربی بیابان قره قوم واقع است. این کاخ که در اثر کاوش‌های باستان‌شناسی از زیر خاک بیرون آمده، مربوط به قرن دوم و سوم قبل از میلاد و بنای آن چهارگوش و دارای چهارایوان است. سقف این تالار چوبی و بر چهار ستون به هم چسبیده استوار بوده است.

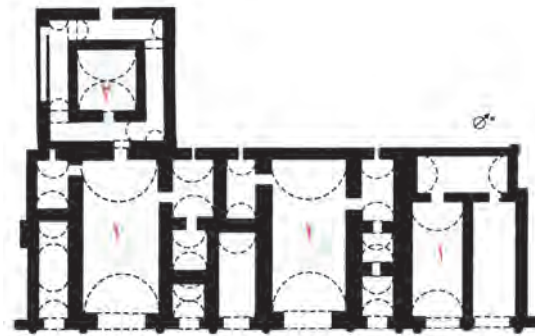
کاخ و شهر هترا (الحضر): شهر هترا، در فاصله ۳ کیلومتری رودخانه دجله و در جنوب غربی موصل واقع است و از جمله شهرهایی است که در مرز بین ایران و امپراتوری روم بنا گردیده و نقش عمده‌ای در ممانعت از هجوم رومیان به ایران داشته است. که در سرتاسر دوره حکومت اشکانی و ساسانی دائماً در جنگ با ایران بودند.

در این شهر بناهایی از سه تمدن پارتی، یونانی و رومی در کنار یکدیگر قرار دارند. کاخ الحضر با ترکیبی از ایوان‌های ردیفی ساخته شده است. در پشت یکی از ایوان‌ها اتاق چهارگوش تاق‌داری دیده می‌شود. (تصاویر شماره ۲۱-۲ و ۲۲-۲)

۱- در ترکمنستان واقع شده است.

تصویر شماره ۲۱-۲- نمای عمومی از
کاخ هترا (الحضر) در عراق

تصویر شماره ۲۲-۲- پلان کاخ الحضر
۱- ایوان
۲- اتاق چهارگوش تاق‌دار

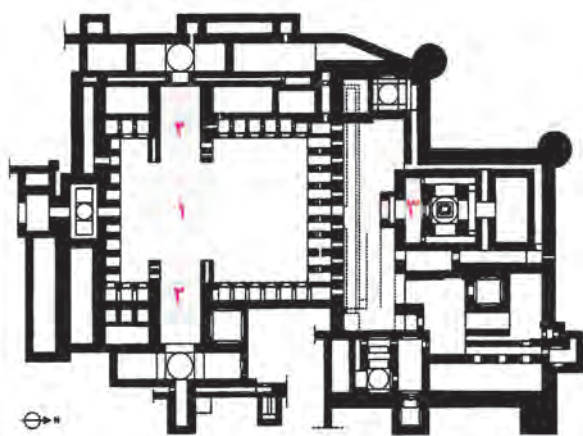
مجموعه کوه خواجه سیستان : مجموعه بناهای کوه خواجه در نزدیکی زابل و دریاچه هامون
را «قلعه» هم می‌نامند. (تصویر شماره ۲۳-۲)

تصویر شماره ۲۳-۲- نمایی از آثار باقی‌مانده در کوه خواجه مربوط به دوره اشکانی
و ساسانی در کنار دریاچه هامون در استان سیستان و بلوچستان

این مجموعه بنا شامل یک کاخ و یک معبد است و بر روی صفّه یا سکویی بنا شده است، ورودی آن پلکانی دو طرفه دارد و دارای یک ورودی در ضلع جنوبی است. همچنین در دو ضلع غربی و شرقی آن، ایوان‌های مسقف وسیع قرار گرفته است.

ویژگی مهم در این مجموعه بناها وجود فضاهای ویژه و اساسی معماری سنتی است، که بعدها در مدرسه‌ها، کاروانسراها و مساجد بعد از اسلام نیز به کار رفت، ایوان رو به میانسرا (حیاط مرکزی) و گنبد از جمله این فضاها می‌باشند. (تصویر شماره ۲۴-۲) البته پیش از این مجموعه بنا، در کاخ آشور نیز ایوان و حیاط مرکزی استفاده شده است.

تصویر شماره ۲۴-۲. نقشه مجموعه

کوه خواجه

۱- میانسرا

۲- ایوان

۳- نیایشگاه

متأسفانه محققین غربی سعی دارند ریشه این طرح را که در بناهای پس از اسلام به کار گرفته شده است را به خارج ایران نسبت دهند، که مسلماً نادرست می‌باشد.

به کارگیری گچ که از زمان پارت‌ها در فلات ایران رایج شد و تا دوران ساسانی ادامه یافت، در قسمت‌های مختلف این مجموعه بناها به کار گرفته شده است.

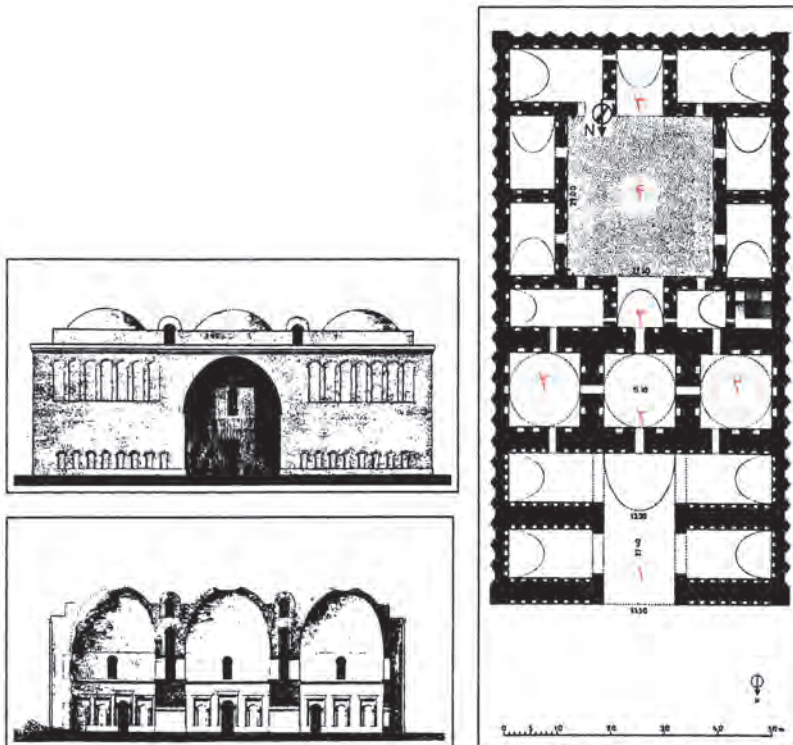
۳- کاخ سازی دوره ساسانیان

اردشیر اول، نخستین فرمانروای ساسانی هنگامی که هنوز خراجگزار پادشاه اشکانی بود کاخ خود را در فیروز آباد ساخت. برخی از باستان شناسان این بنا را آتشکده می‌دانند. اردشیر با ادعای انتساب به دودمان کهن هخامنشی می‌خواست رابطه خود را با آن دولت تثبیت کند.

طول نمای کاخ یا آتشکده فیروز آباد حدود ۶۰ متر و دهانه تاق ایوان بزرگ مرکزی آن ۱۳ متر است. پشت ایوان مرکزی که در هر سمت آن دو ایوان مستطیل قرار دارد، سه اتاق چهار گوش

گنبددار واقع است. این گنبدها، قدیمی‌ترین گنبدهای شناخته شده ایرانی هستند که بر روی دیوارهایی به قطر ۴ متر قرار گرفته‌اند. (تصویر شماره ۲۵-۲)

دیوارهای کاخ با آتشکده فیروزآباد از سنگ‌های ناصاف و به کمک ملات ساخته و روی آن سفیدکاری شده است. جزییات تزئینات آن از کاخ‌های هخامنشی در تخت جمشید اقتباس گردیده است.

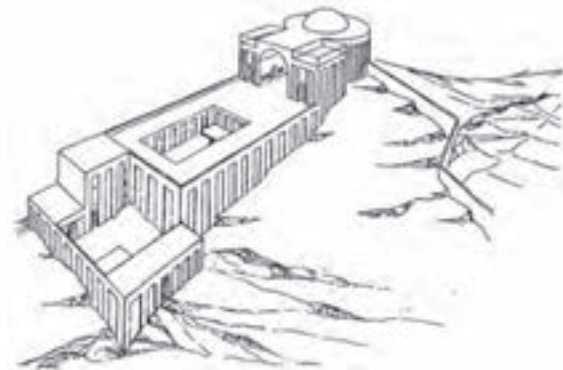

تصویر شماره ۲۵-۲. پلان، مقطع و نمای کاخ (آتشکده) فیروزآباد

- ۱- ایوان بزرگ رو به آبگیر یا برکه
- ۲- گنبدخانه به دهانه حدود ۱۳/۵ متر
- ۳- ایوان‌های رو به میانسرا
- ۴- میانسرا

کاخ دیگری به نام قلعه دختر در فیروزآباد فارس دارای برج و بارو است و بر بلندی صخره‌ای به دستور اردشیر ساخته شده است. طرح و مصالح آن شبیه کاخ یا آتشکده فیروزآباد است. این کاخ دارای یک ایوان بزرگ تاقدار است که در پشت این ایوان چهارگوش گنبدداری قرار دارد. نوک

گنبد سرگشاده و به طرف آسمان باز بوده که به آن هورنو^۱ می‌گویند. (تصویر شماره ۲۶-۲)

تصویر شماره ۲۶-۲ — تصویر سه بعدی از قلعه دختر

برجسته‌ترین یادگار دوره ساسانی تاق کسری یا ایوان مداین درتیسفون (در عراق امروزی) واقع است. (تصویر شماره ۲۷-۲) این ویرانه با وقار که احتمالاً در زمان شاپور اول ساخته شده، نمونه جالبی از ایوان ساسانی است. دو ویژگی معماری ایرانی در این بنا به خوبی آشکار است. یکی

تصویر شماره ۲۷-۲ — پلان و نمای ایوان مداین

بهره‌گیری از تناسب طلایی ایرانی در ایوان بزرگ میانی آن که نقشه آن مستطیلی به اندازه ۲۴ در ۴۰ گز^۲ است. سقف این ایوان تاق آهنگی با دهانه ۲۵ متر، و بلندایی به ارتفاع ۳۰ متر، از بلندترین تاق‌های زمان خودش بود. ویژگی دوم استفاده غالب از مصالح خشت برای ساخت بنا می‌باشد. (تصویر شماره ۲۸-۲) در این نما چند ردیف تاق‌نمای کم‌عمق با ستونچه‌هایی به‌وجود آمده است.

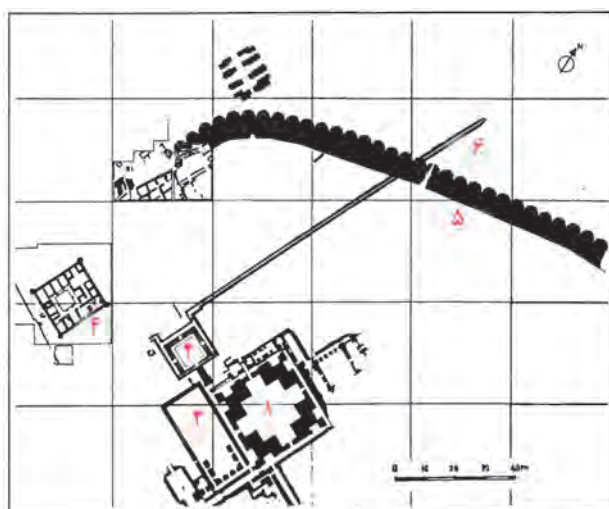
۱- هورنو به معنای سوراخ سقف است.

۲- واحد اندازه در ایران، یک گز بنایی معادل ۱۰۶/۶۶۶ سانتی‌متر بوده است.

تصویر شماره ۲۸-۲- ایوان مدائن یا تاق کسری، نمونه بارز تاق آهنگ در دوران پیش از اسلام

کاخ بیشاپور : کاخ بزرگ بیشاپور را شاپور اول پس از پیروزی بر والرین امپراتور روم (۲۴۱ میلادی) در نزدیکی کازرون بنا کرد. این بنا در مرکز مجموعه یک ارگ شاهی است. که دارای اتاق بزرگی به وسعت ۵۰۰ مترمربع است، که گنبدی به ارتفاع ۲۲ متر داشته است. آرایش وسیع گچ‌بری این کاخ، بهترین نمونه موجود از تزینات داخلی یک قصر ساسانی را نشان می‌دهد. هیچ کدام از نقوش آن همانند هم نیستند و آن را می‌توان مادر تمام گچ‌بری‌ها و نقوش‌های ایران دانست. یکی از تالارها، به نام تالار موزاییک، فرش کفی از موزاییک داشته است. که بر روی زمین، نگاره‌های گوناگونی را با موزاییک‌های بزرگی ساخته بودند. (تصویر شماره ۲۹-۲)

تصویر شماره ۲۹-۲- شهر بیشاپور

۱- کاخ گنبدار بیشاپور

۲- نیایش‌گاه آناهیتا

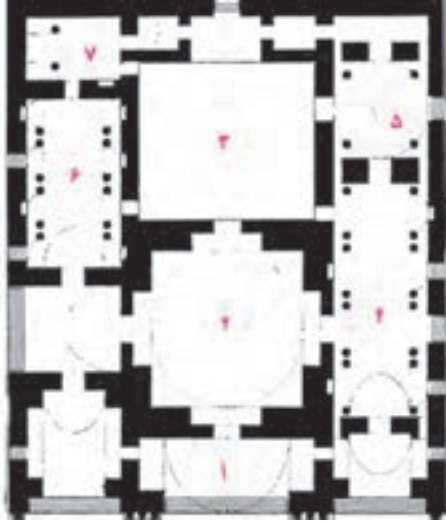
۳- تالار موزاییک

۴- مسجد از دوره آل‌بویه

۵- برج‌های شهر

۶- آبراه

کاخ سروستان : در کاخی که بهرام در سده پنجم بعد از میلاد در سروستان ساخته، پیشرفتی کامل تر و فنونی توسعه یافته‌تر در زمینه گنبدسازی دیده می‌شود. ایوان مرکزی نمای اصلی، در هر طرف، آراسته به ایوان کوچک‌تری است که دسترسی به اتاق گنبddار مرکزی را میسر می‌سازد. در پشت آن، حیاط چهارگوشی است که یگانه ایوان آن، در وسط دیوار روبه‌روی نمای اصلی قرار دارد. (تصویر شماره ۳۰-۲)

تصویر شماره ۳۰-۲ نقشه کاخ سروستان

- ۱- ایوان اصلی
- ۲- اتاق بزرگ گنبddار
- ۳- میانسرا
- ۴- اتاق پذیرایی یا سفره‌خانه
- ۵- اتاق گنبddار
- ۶- اتاق (احتمالاً خصوصی)

در هر ضلع طرفین بنای اصلی، ولی نه دقیقاً در نقطه مقابل یکدیگر، دو اتاق باریک تاقدار واقع است، از ویژگی‌های خاص این بنا کاربرد نیم گنبد در رواق‌های دو طرف اتاق پذیرایی برای اولین بار می‌باشد. (تصویر شماره ۳۱-۲ الف) گرچه این بنا یادآور نقشه کاخ فیروزآباد است، ولی در اینجا آزادی بیشتر و قرینه‌سازی کمتری به چشم می‌خورد. (تصویر شماره ۳۱-۲)

تصویر شماره ۳۱-۲ ب- نمای سه بعدی
برش خورده از کاخ سروستان

تصویر شماره ۳۱-۲ الف- رواق‌های
دو طرف اتاق پذیرایی در کاخ سروستان

زیبایی و شکوه بسیاری از آثار معماری کاخ‌های ساسانی را از نقاشی‌های روی ظروف فلزی، همچنین از قاب‌های گچ‌بری متعددی که باقی‌مانده و زمانی زینت‌بخش نمای ساختمان‌ها و داخل آنها بوده است، می‌توان دریافت. تلاش‌هایی برای کشف ارتباط میان ساختمان و تزیینات آن صورت گرفته است. (تصویر شماره ۳۲-۲)

تصویر شماره ۳۲-۲ - نقش یکی از گچ‌بری‌های ساسانی (آرم دانشگاه تهران از این نقش الهام گرفته شده است).

۴- کاخ‌سازی در دوره اسلامی

با ظهور اسلام در ایران ضمن حفظ تداوم و پیوستگی معماری، تغییراتی نیز در شکل کاخ‌سازی ایرانی حاصل شد. به دلیل نزدیکی دوره صفویه به ما و استمرار این دوران و تغییراتی که در نگرش پادشاهان از این زمان به بعد حاصل شد، تعداد زیادی کاخ در گوشه و کنار ایران از آن دوران باقی مانده است. اکثر این کاخ‌ها در شهر اصفهان که در زمان شاه عباس اول به عنوان پایتخت انتخاب شد، واقع می‌باشند.

در قزوین، پایتخت اولیه صفویان طرح یک کاخ در داخل محدوده فعلی شهر به نام عالی قاپو قرار دارد؛ که فقط سردر آن همراه با یک کوشک باغی که در زمان قاجاریه تغییراتی در آن داده شد، مشاهده می‌شود. (تصویر شماره ۳۳-۲)

تصویر شماره ۳۳-۲ - بنای عالی قاپو در قزوین (صفوی)

کاخ عالی قاپو : کاخ دیگری از صفوی، بنای عالی قاپو (درب عالی) است، که در میدان امام اصفهان (نقش جهان) واقع است و ورودی کاخ‌های دیگر سلطنتی می‌باشد. تاریخ‌نویسان مجموعه پشت عالی قاپو را «دولت‌خانه نقش جهان» نامیده‌اند.

این کاخ مهم و ایوان بزرگ و مسقف آن، محل استقرار پادشاه و درباریان برای تماشای جشن‌ها و بازی‌های ورزشی اجرا شده در میدان (به‌ویژه بازی چوگان)، بوده است. (تصویر شماره ۲-۳۴)

تصویر شماره ۲-۳۴- نمایی از کاخ عالی قاپو در میدان نقش جهان

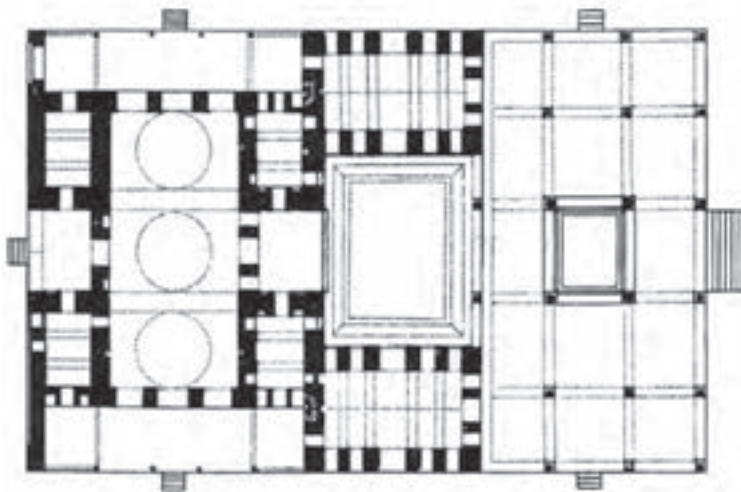
بنای عالی قاپو اصفهان را شاه طهماسب به صورت کوشکی سه طبقه آغاز کرد اما در سال‌های بعد، شاه عباس پس از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان، عالی قاپو را به شکل امروزی خود گسترش داد. در طبقه هم کف عالی قاپو دفاتر امور اداری قرار داشت و به این ترتیب می‌توان این بنا را مقر حکومتی دولت صفویه دانست.

بالتر از آن، طبقات دیگری با چند اتاق با تزیینات باشکوه و یک اتاق موسیقی قرار گرفته است. شکل تزیینات و ماده گچی به کار رفته، مجموعه نیم‌تاق‌های کوچک تو در تو و مجموعه تزیینات به کار رفته در پوشش این اتاق می‌تواند عملکرد صوتی هم داشته باشد. و این نشان از علم و دانش معماران ایرانی در آن زمان دارد. (تصویر شماره ۲-۳۵)

تصویر شماره ۳۵-۲- نمای داخلی اتاق موسیقی کاخ عالی قاپو

کاخ چهل ستون : یکی دیگر از کاخ‌های صفوی در اصفهان، کاخ چهل ستون است. این کاخ از یک تالار اصلی با تزیینات نقاشی روی گچ، یک تالار مسقف باز در جلوی آن و یک استخر بزرگ آب تشکیل شده است. سقف این تالار بر بیست ستون استوار شده که بازتاب تصویر این ستون‌ها در آب استخر، مجموعه‌ای از چهل ستون را نشان می‌دهد که کاخ را به همین دلیل «چهل ستون» نامیده‌اند. (تصویر شماره ۳۶-۲)

تصویر شماره ۳۶-۲- نقشه کاخ چهل ستون اصفهان

نقشه بنای چهل ستون و ایوان ستون دار آن، نشان می‌دهد که شباهت زیادی میان این بنا و ایوان ستون دار کاخ عالی قاپو، وجود دارد.

کاخ هشت بهشت : یک طرح متفاوت با کاخ‌های مذکور را در کاخ هشت بهشت مربوط به اواخر عهد صفویه می‌بینیم. (تصویر شماره ۳۷-۲) این کاخ دارای فضای میانی زیبایی با حوضی در پایین و نورگیری در بالا و سقفی گنبدی و مزین می‌باشد. در اطراف این حوض‌خانه و در چهار سمت فضای میانی رو به چهار سمت باغ، چهار ایوان و روی چهار کنج آن اتاق‌هایی ساخته شده است. (تصویر شماره ۳۸-۲) طرح هشت بهشت، شبیه کاخ سلطنتی قزوین است و فقط فاقد راهروی ستون دار اطراف بناست. هشت بهشت، نمایان‌گر هم آهنگ‌ترین معماری دوران صفویه، هم در نمای خارجی و هم در نقاشی‌های داخلی آن می‌باشد.

خارج از منطقه اصفهان نیز تعداد زیادی کاخ و یا ویرانه‌های کاخ، از زمان صفویه باقی مانده است.

تصویر شماره ۳۷-۲- کاخ هشت بهشت در اصفهان (صفوی)

کاخ صفی آباد در بهشهر که در بلندای تپه‌ای مشرف به شهر بهشهر (اشرف‌البلاد) قرار گرفته، طرحی شبیه سایر کاخ‌های صفوی دارد.

تصویر شماره ۳۸-۲- نقشه کاخ هشت بهشت

تنها بنای کامل باقی مانده از نادرشاه کاخ او در کلات نادری است که به «قصر خورشید» معروف است. (تصویر شماره ۳۹-۲ الف و ب)

تصویر شماره ۳۹-۲- الف - قصر خورشید کلات نادری
(افشاریه)

تصویر شماره ۳۹-۲- ب - مقطعی از قصر خورشید

در زمانی که شیراز مرکز و پایتخت ایران و مقر حکومت کریم خان زند بود، وی کاخی بنا کرد که اطراف آن را برج و بارو احاطه کرده است و به همین جهت به ارگ کریم خانیه شهرت دارد. (تصویر شماره ۴۰-۲)

تصویر شماره ۴۰-۲- ارگ کریم خان در شیراز

در قرن دوازدهم (ه.ش) که تهران پایتخت ایران شد، پادشاهان قاجار در بخش شمالی هسته مرکزی آن زمان شهر، شروع به ساختن تعدادی بنا کردند. این محل بعدها «ارگ» نامگذاری شد. مرحله اول ساخت این مجموعه در زمان کریم خان زند صورت گرفته است و در زمان پادشاهان قاجار دستخوش تغییراتی شده است. تخریب‌های دهه‌های اول قرن حاضر آثار اندکی از آن مجموعه را برجای گذارده است. هم‌اکنون به «مجموعه کاخ موزه گلستان» مشهور است. مهم‌ترین بنای این مجموعه کاخ گلستان است.

این مجموعه، در اطراف حیاطی بزرگ ایجاد شده‌اند و در میان آنها عمارت تخت مرمر واقع است و تا اندازه‌ای به تالار اشرف در اصفهان شباهت دارد. قاجاریه تعدادی کاخ بیلاقی هم در اطراف تهران بنا کردند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: کاخ صاحبقرانیه در نیاوران، کاخ شهرستانک و کاخ فرح‌آباد.

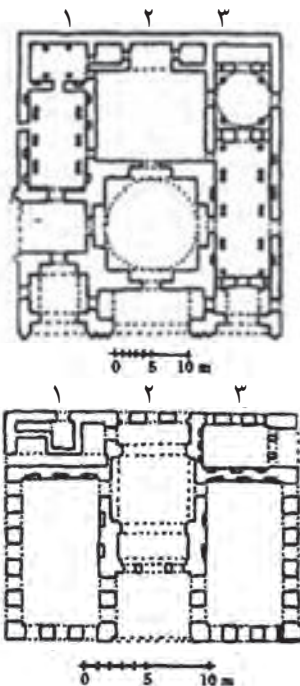
از اواخر قاجار به دلیل قدرت یافتن کشورهای غربی، ضعف سیاسی، اقتصادی و... کشور مسافرت‌های خارجی شاهان و از خود بیگانگی و شیفتگی به غرب در بین آنها، در معماری نیز شاهد

افول می‌باشیم. برخی از معماران کم کم با گسیختگی از فرهنگ معماری خودی از الگوهای غربی استفاده نمودند، روندی که در دوره پهلوی به اوج خود رسید. نمونه‌هایی از کاخ‌های این دوران مجموعه کاخ‌های سعدآباد، کاخ مرمر، میان پشته در بندر انزلی، کاخ رودسر و کاخ رامسر می‌باشند.

مقایسه شباهت و تداوم کاخ‌سازی در دوران مختلف تاریخ معماری ایران

یکی از ویژگی‌های برجسته معماری ایرانی تا قبل از دوران معاصر، اصل تداوم و پیوستگی آن می‌باشد. از این نظر شگفت آور نیست که بدانیم از اواخر دوره ساسانیان تا دوران اسلامی اصول سازمان‌دهی یکسانی بر اکثر کاخ‌ها حاکم بوده است.

معمولاً این کاخ‌ها شکل ترکیبی سه بخشی متشکل از سه محور موازی را به خود می‌گرفتند. که گاهی نقشه‌ای چلیپایی^۱ را می‌ساختند. این نظام را در صورت اولیه‌اش می‌توان در کاخ‌های ساسانی مثلاً در کاخ سروستان دید. (تصویر شماره ۴۱-۲) و همان نظام را در کاخ‌های صفوی مشاهده کرد. در بسیاری از گوشه‌های صفوی، می‌توان الگوی کاخ آپادانای هخامنشی، را با چهار ایوان رو به بیرون و چهار مجموعه اتاق در کنج‌هایشان، دید. مانند گوشه هشت بهشت اصفهان.

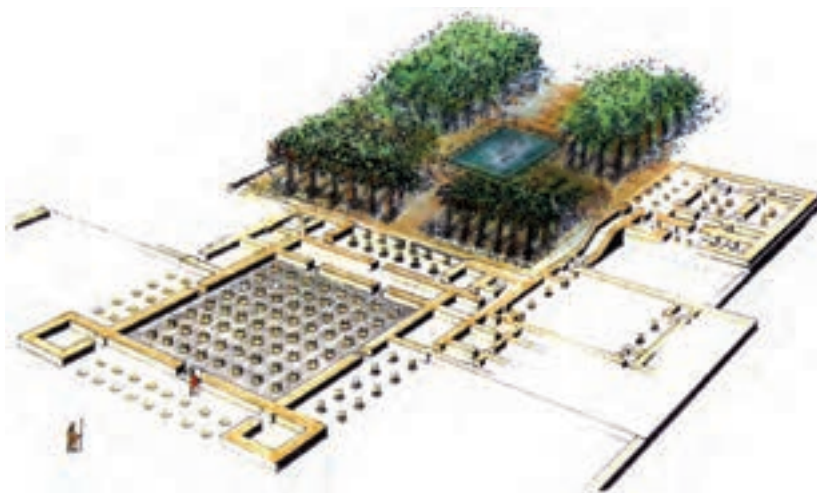
تصویر شماره ۴۱-۲ طرح سه بخشی کاخ‌ها
بالا: کاخ سروستان، پایین: کاخ صفوی در نزدیکی نطنز
(اعداد نشان‌دهنده بخش‌های مختلف کاخ می‌باشند)

۱- از شکل‌هایی است که هم در معماری و هم جزئیات تزیینات معماری ایرانی به کار می‌رفته و به شکل + می‌باشد.

تاریخچه باغ ایرانی

کلمه «فردوس» (بهشت) از واژه فارسی «پردیس» اخذ شده، که خود از کلمه «پرادثرا» از زبان مادی گرفته شده است. در بعد از اسلام استفاده از کلمه «فردوس» برای باغ ایرانی، نمادی از بهشت را یافت. زیرا مسلمانان در انطباق با توصیف بهشت در قرآن کریم، سعی کردند، در این جهان فناپذیر، جلوه‌ای از فناپذیری و جاودانگی جهان ابدی و باغ‌های بهشتی را به نمایش بگذارند. به همین دلیل در باغ‌ها معمولاً درخت همیشه سبز سرو با قامت کشیده و نشانه عظمت و جاودانگی را می‌کاشتند. باغ‌سازی در ایران از قدمت طولانی برخوردار می‌باشد و تاریخی بیش از دو هزار سال دارد.^۱ چهار باغ، که اصل اساسی باغ‌سازی ایران است از ابداعات کوروش در خلق محوطه کاخ پاسارگاد به‌شمار می‌رود. (تصویر شماره ۲-۴۲)

در دوره اسلامی با نگاه جدیدی که ایرانیان مسلمان به این الگو پیدا کردند، و انطباقی که با مفاهیم قرآنی یافت آن را در باغ‌سازی‌های خود برگزیده و تقویت نمودند.

تصویر شماره ۲-۴۲- کاخ‌های هخامنشی در شوش

۱- از دیگر باغ‌سازی‌های قدیمی در جهان باغ‌سازی چین و ژاپن می‌باشد.

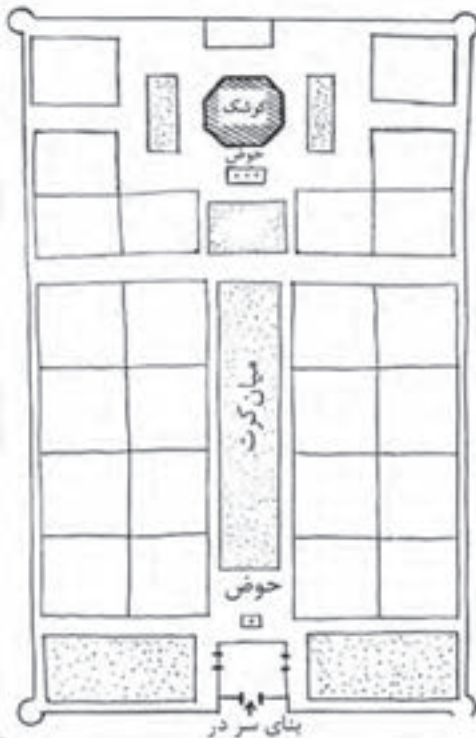
قابل ذکر است که ایرانیان مسلمان تمدن خود را از صفر شروع نکردند. بلکه هر ایده و فکر ارزشمند و قابل استفاده‌ای را از هر جایی می‌گرفتند و ضمن تقویت، تکمیل و انطباق دادن با فرهنگ اسلامی، آن را به دیگران عرضه می‌نمودند. همین ویژگی عامل حیات و قوت فرهنگ و تمدن اسلامی ایران در صدر آن شد.

معماری باغ ایرانی

از همان ابتدا در باغ ایرانی توجه خاصی به شکل‌های هندسی می‌شد. شکل مربع و مستطیل که فاصله بین اجزای باغ را ساده و روشن نشان می‌دهد، از اهمیت زیادی برخوردار بود. همچنین اصل

مهم دیگر باز بودن چشم‌انداز اصلی باغ به شکل کشیده بود. در انتهای این مستطیل کشیده که به آن «میان‌کرت» می‌گفتند، بنا و کوشک اصلی قرار می‌گرفت. کوشک در میانه یا انتهای باغ قرار داشت.

در میان کرت معمولاً، آب‌نما یا استخر می‌ساختند. در دو طرف خیابان آن درختان بلند می‌کاشتند که خیابان را به صورت دالانی سبز درمی‌آورد. ولی در فضای وسط آن، جهت جلوگیری از بسته شدن دید، درخت بلند نمی‌کاشتند. (تصویر شماره ۴۳-۲)

تصویر شماره ۴۳-۲- موقعیت میان‌کرت در باغ ایرانی

در بعضی از باغ‌ها میان کرت به دلیل قرارگیری باغ در زمین شیب‌دار، به صورت زیبایی مطابق ساخته می‌شد. مانند باغ شاهزاده ماهان در نزدیکی کرمان. (تصویر شماره ۲-۴۴ الف و ب)

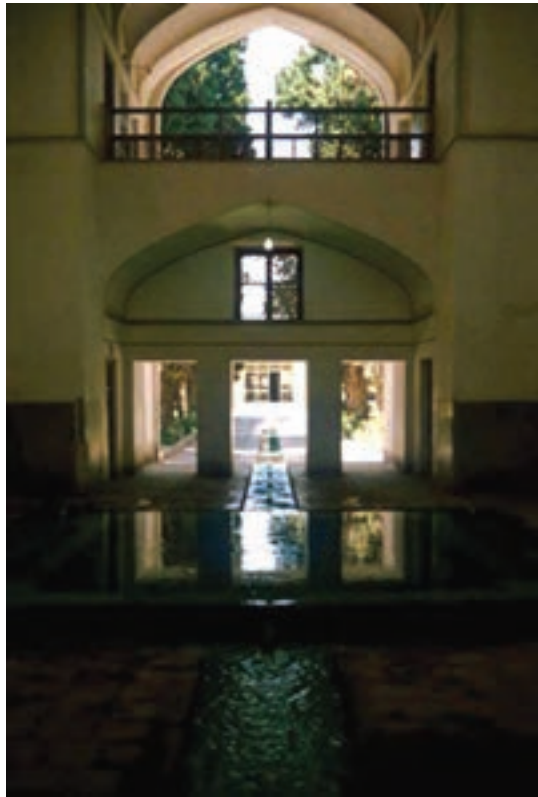
تصویر شماره ۲-۴۴ ب - تصویر باغ
شاهزاده ماهان در دل کویر

تصویر شماره ۲-۴۴ الف - باغ شاهزاده ماهان

در باغ ایرانی، علاوه بر عمارت یا کوشک اصلی بناهایی به عنوان سردر ساخته می‌شد، که در حقیقت بیرونی باغ یا محل پذیرایی محسوب می‌گردیدند. همچنین در بسیاری از باغ‌ها فضاهای جنبی و خدماتی مانند اصطبل، انبار، حمام، آب‌انبار، چایخانه و... دیگر فضاهای کالبدی باغ را تشکیل می‌داد.

یکی دیگر از زیباترین باغ‌های ایران، باغ فین کاشان می‌باشد. (تصویر شماره ۲-۴۵)

تصویر شماره ۲-۴۵- باغ فین کاشان

از مشخصه‌های مهم دیگر باغ ایرانی، تمایل زیاد به نمایش آب بود. معمار باغ‌ساز، بازی‌های دلنوازی با آن انجام می‌داده است. این امکان به کمک حفر قنات در دل کویر بایر نیز انجام می‌پذیرفته است. (تصویر شماره ۲-۴۴- ب)

جهت تحقق کامل کارایی و سودمندی، درختان، گل‌ها و گیاهان باغ ایرانی علاوه بر زیبایی بخشیدن به کل مجموعه، مصارف خوراکی و دارویی هم داشتند.

باغ ایرانی مزین به نظم و تناسب، برخوردار از حرمت و محرمیت^۱ و موظف به کارآیی و سوددهی بوده است. این باغ‌ها منظومه شگفت‌انگیزی از پیوند فرخنده زیبایی و سودمندی را به نمایش می‌گذاشتند.

۱- دیوار دور باغ مانع ورود نامحرم به داخل می‌شده است.

بناهای بومی نواحی مرکزی ایران

ابتکار عمل معماران، به طرز حیرت‌آوری در انواع بناهای سنتی ایران دیده می‌شود. پیش از شروع به بررسی چند گونه از ابنیه بومی مناطق مرکزی ایران، نیاز به دو تعریف روشن‌گر می‌باشد. همانطور که «زبان بومی» به معنی کلماتی است که توسط مردم ناحیه‌ای مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ مراد از «بنای بومی» نیز بناهایی است که به دست مردم هر محل ساخته می‌شده است. این بناها که در نواحی خاصی ساخته می‌شدند، گاهی شکل معماری ویژه‌ای می‌یافتند. زبان معماری هر سرزمین به سنت بومی و شیوه‌گزینش پیشرفت‌های مختلف علمی در طول زمان بستگی دارد. به جز خصوصیات عمومی معماری در ایران، عوامل مهم تأثیر گذار در معماری بومی آن، عبارتند از: فرهنگ، اقلیم و مصالح ساختمانی محلی. در اینجا به معرفی اجمالی سه نوع از بناهای بومی نواحی مرکزی ایران می‌پردازیم.

۱- برج‌های کبوترخان (کبوترخانه)

در اواخر سده یازدهم هـ. ق تعداد زیادی برج کبوترخان در منطقه اصفهان وجود داشته است. (تصویر شماره ۲-۴۶) اکنون فقط تعداد کمی برج ویران باقی مانده است. هدف از برپا کردن آنها، جمع‌آوری فضولات کبوتران بوده که بهترین کود برای کشاورزی محسوب می‌شده است. ضمن اینکه در ساختن باروت تفنگ نیز از آن استفاده می‌کردند. در همان زمان که کاربرد اصلی کبوترخانه‌های اروپا تولید گوشت بود، در ایران به دلیل حضور آنها در اطراف گنبدها و مناره‌های مذهبی و امام‌زاده‌ها خوردن گوشت آنها جایز شمرده نمی‌شد.

تصویر شماره ۲-۴۶- برج‌های کبوترخانه در نزدیکی اصفهان

در این بناها ابتکاری شگفت آور در حل مشکلی عمده به کار رفته است. و آن فراهم آوردن بیشترین شمار لانه‌های کبوتر با کمترین مقدار مصالح ساختمانی بوده است، این کار با شبکه‌های آجری یا خشتی به صورت پیش و پس نشسته اجرا شده است. نمونه‌های عمومی برج‌ها به شکل مدور و استوانه‌ای بوده‌اند. (تصویر شماره ۴۷-۲)

تصویر شماره ۴۷-۲- نمای داخلی برج‌های کبوترخانه

۲- آب‌انبارها

یکی از پژوهشگران ایران شناس^۱ معتقد است که: نیروی تخیل و هوشمندی ایرانی در بهره‌گیری از حداقل آب موجود، در بیابان‌ها، چنان بی‌رقیب بوده که خدمت کشور ایران در راه پیشبرد فنون علمی وابسته به کشاورزی، منحصر به فرد شمرده شده است. (تصویر شماره ۴۸-۲) این در حالی است

که در سرزمین‌های دیگری چون استرالایای مرکزی، یا بیابان‌های آمریکای شمالی که دارای شرایط اقلیمی یکسانی، با خاک‌های خشک مرکز ایران بوده‌اند، هیچ‌گونه کشاورزی به وجود نیامده است.

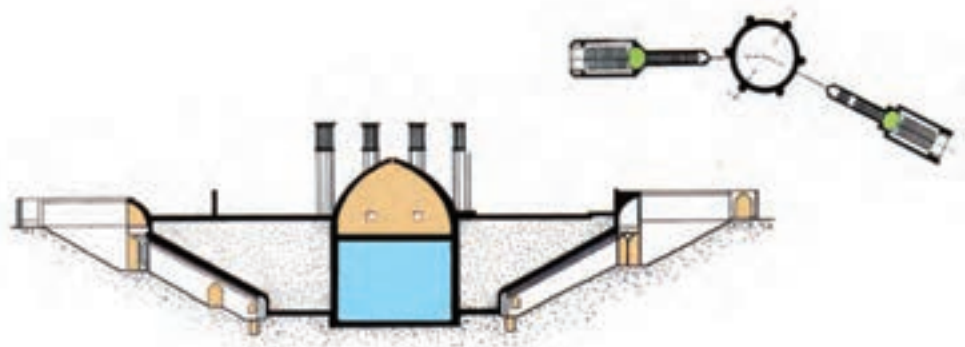
تصویر شماره ۴۸-۲- نمایی از مسیرهای قنات

۱- R. W. Ferrier, فریر محقق ایران شناس، نویسنده کتاب «هنرهای ایران» می‌باشد.

گفتنی است که جمع‌آوری و نگهداری آب، فقط به یاری تجربه‌اندوزی طولانی، امکان‌پذیر می‌باشند. در ایران نظام قنات‌زنی از دوره داریوش اول رواج داشته است. لازم به ذکر است که هم‌اکنون قنات‌های مورد بهره‌برداری در جنوب «صحرا» در آفریقا «کار ایرانی» خوانده می‌شوند. بعضی از آب‌انبارها را در مسیر قنات‌ها می‌ساختند.

قدیمی‌ترین آثار برجای مانده از آب‌انبارها با پیدایش اولین تمدن‌های ایرانی هم‌زمان است. هر آب‌انبار از چند قسمت تشکیل می‌شده است. مخزن آب‌انبار، چاله‌ای گود نشسته و غالباً مدور بوده که روی آن با گنبدی پوشیده می‌شده است. بدین ترتیب از تبخیر و گرد و غبارگیری آب جلوگیری به عمل می‌آمده و در ضمن آب را خنک نگه می‌داشته است. گنجایش این مخزن به تناسب جمعیت محل، تعیین می‌شده است.

پاشیر، محل انتهایی شیب آب‌انبار و حدوداً یک متر بلندتر از کف آب‌انبار بوده است.^۱ برای دسترسی به آب، پلکانی دراز با تاق گهواره‌ای^۲ از سطح زمین تا محل انتهایی شیب آب‌انبار و پاشیر احداث می‌شده است. سردر آب‌انبار، درگاه ورودی به آب‌انبار بوده، که معمولاً تاق‌بندی زیبایی داشته است. آب‌انبارهای واقع در نواحی بسیار گرم و کناره‌های کویر غالباً مجهز به بادگیرهای جانبی بوده‌اند، تا آب را تا حد ممکن خنک و مطبوع نگاه دارند. (تصویر شماره ۴۹-۲)

تصویر شماره ۴۹-۲. پلان و مقطع آب‌انبار شش بادگیره یزد که دو پله دارد. یکی برای مسلمانان و دیگری برای زرتشتیان. خاک کنار مخزن به عنوان پشت بند در مقابل نیروی جانبی آب داخل مخزن و گنبد روی آن عمل می‌کند.

۱- جهت جلوگیری از ورود املاح ته‌نشین شده به پاشیر

۲- تاق تونلی

بادگیر، هواکش ساده‌ای بوده که در بناهای نواحی گرم و بیابانی از پایین تا ارتفاع کمی بالاتر از بام را فرا می‌گرفته و هنگام وزیدن باد، کار دستگاه تهویه را انجام می‌داده است. (تصویر شماره ۵۰-۲)

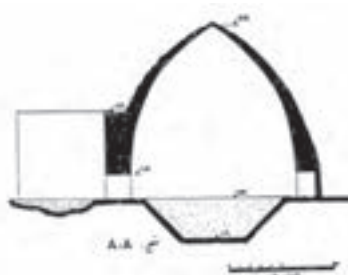
تصویر شماره ۵۰-۲- آب انبار و بادگیرهایش

۳- یخچال‌ها

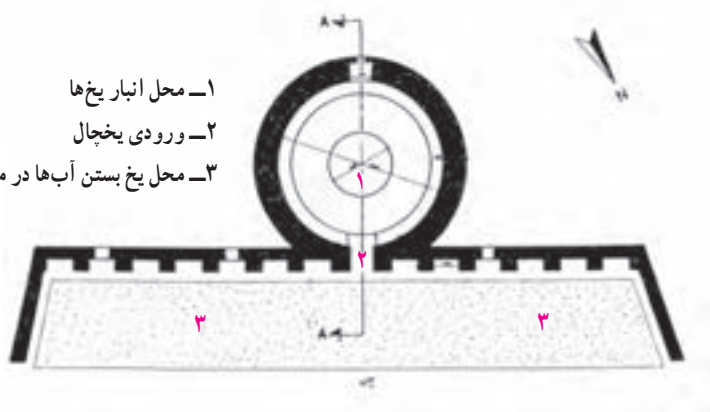
ایرانیان جهت استفاده از آب خنک در تابستان تدبیری اندیشیده بودند. از آنجایی که در مناطق کویری نگهداری یخ در تابستان‌ها مشکل بوده، به ساخت یخچال‌ها می‌پرداختند. برای ساخت یخچال ابتدا گودالی به مساحت تقریبی 10×100 متر که عرض آن در جهت شرق و غرب و طول آن رو به شمال و جنوب بود، با عمق 40° تا 50° سانتی متر حفر می‌کردند. در سمت جنوب این گودال، دیواری به ارتفاع تقریبی 10 تا 12 متر می‌کشیدند. تا جلوی تابش آفتاب را بگیرد. در شب‌های سرد آب را به داخل گودال به صورت مرحله به مرحله هدایت می‌کردند. سرمای هوا باعث یخ بستن لایه‌های آب می‌شد و با تکرار این کار گودال پر از یخ می‌گردید. این یخ را در روز به قطعات مختلف تقسیم و در چاله عمیقی به عنوان انبار یخ به نام «پاجال» می‌ریختند. (تصاویر شماره ۵۱-۲ و ۵۲-۲)

تصویر شماره ۵۱-۲- یخچالی در سمنان

- ۱- محل انبار یخها
- ۲- ورودی یخچال
- ۳- محل یخ بستن آبها در محوطه یخچال

تصویر شماره ۵۲-۲- نقشه و برش از یخچالی در میبد

- ۱- اولین نماد سکونتگاه‌های انسان را نام ببرید.
- ۲- ترکیب کالبدی شهر مشخص کننده چه عواملی است؟
- ۳- یک نمونه از شهر مادی را نام ببرید.
- ۴- ویژگی شهرهای هخامنشی را بنویسید.
- ۵- عناصر شهر ساسانی را نام ببرید.
- ۶- کهن دژ، شارستان و ربض را تعریف کنید.
- ۷- عناصر مشخصه شهر در دوران اسلامی را بنویسید.
- ۸- ورود ماشین به شهر چه تأثیراتی بر بافت آن گذاشت؟
- ۹- عوامل تأثیر گذار در شکل‌گیری خانه را بنویسید.
- ۱۰- چهار اقلیم اصلی ایران را توضیح دهید.
- ۱۱- منظور از حریمت و عدم اشراف را در معماری خانه بنویسید.
- ۱۲- نظام هندسی خانه در اقلیم گرم و خشک را بنویسید.
- ۱۳- ویژگی‌های طرح کلی خانه در هم‌سازی با اقلیم گرم و خشک را بنویسید.
- ۱۴- ویژگی‌های طرح کلی خانه در هم‌سازی با اقلیم سرد را بنویسید.
- ۱۵- طرح کلی خانه‌ها در منطقه سرد مشابه کدام منطقه آب و هوایی دیگر است؟
- ۱۶- ویژگی‌های طرح کلی خانه در هم‌سازی با اقلیم معتدل و مرطوب را بنویسید.
- ۱۷- ویژگی‌های طرح کلی خانه در هم‌سازی با اقلیم گرم و مرطوب را بنویسید.
- ۱۸- چرا هخامنشیان تخت جمشید را ترکیبی از هنرهای اقوام مختلف قرار دادند؟
- ۱۹- پایتخت اصلی هخامنشی‌ها در کجاست و کاخ آنها در آنجا چه نام داشته است؟
- ۲۰- تالار آپادانا چه ویژگی‌هایی دارد؟
- ۲۱- ویژگی مهم بنای کوه خواجه را بنویسید.
- ۲۲- دو کار مهم پارتیان را نام ببرید و در مورد هر کدام مختصراً توضیح دهید.
- ۲۳- ویژگی مهم «کاخ آشور» را بیان کنید.

- ۲۴- معماری کاخ آشور چه تأثیری در معماری دوره‌های بعد داشت؟
- ۲۵- دو ویژگی معماری ایرانی به کار برده شده در تاق کسری را بنویسید.
- ۲۶- مشخصات کاخ سروستان را به اختصار بیان کنید.
- ۲۷- مشخصات کاخ یا آتشکده فیروزآباد را بیان کنید.
- ۲۸- قلعه‌دختر از لحاظ ساختار دارای چه خصوصیتی بوده است؟
- ۲۹- کدام بنا مادر تمام گچبری‌ها و نقش‌های ایران است؟
- ۳۰- کدام یک از کاخ‌های صفوی محل تماشای جشن‌ها و بازی‌های ورزشی بوده است؟ ویژگی‌های آن را بنویسید.
- ۳۱- چرا کاخ چهل‌ستون به این نام خوانده شده است؟
- ۳۲- تشابه کاخ‌های ساسانی و صفوی را بنویسید.
- ۳۳- علت و زمان گسیختگی در معماری ایران را توضیح دهید.
- ۳۴- کاربرد کلمه «فردوس» در قبل و بعد از اسلام را توضیح دهید.
- ۳۵- تاریخچه باغ‌سازی ایران در قبل از اسلام را بنویسید.
- ۳۶- مسلمانان چگونه توانستند از الگوهای قبل از اسلام در بعد از اسلام استفاده کنند؟
- ۳۷- در باغ‌سازی ایرانی از چه شکلی استفاده می‌شد؟ چرا؟
- ۳۸- ویژگی‌های میان‌کرت را بنویسید.
- ۳۹- میان‌کرت کدام باغ مطبق است؟ در کجاست؟
- ۴۰- فضاهای کالبدی باغ ایرانی را نام ببرید.
- ۴۱- نقش آب را در باغ‌سازی ایرانی بنویسید.
- ۴۲- ویژگی‌های باغ‌سازی ایرانی را توضیح دهید.
- ۴۳- بناهای بومی را توضیح دهید.
- ۴۴- عوامل مهم تأثیرگذار در معماری بومی را بنویسید.
- ۴۵- هدف از ساختن برج‌های کبوترخان را بنویسید.
- ۴۶- ابتکار به کار رفته در برج‌های کبوترخان را بنویسید.
- ۴۷- منظور از «کار ایرانی» چیست؟
- ۴۸- هر آب‌انبار از چند قسمت تشکیل می‌شد؟ نام ببرید.
- ۴۹- مخزن آب‌انبار چه ویژگی‌هایی داشته است؟

۵۰- راه رسیدن به پاشیر را در آب‌انبار توضیح دهید.

۵۱- ویژگی‌های یخچال‌ها را توضیح دهید.

۵۲- «پاچال» را توضیح دهید.

معماری مذهبی

تصویری از حرم حضرت امام رضا (ع) در مشهد

بناهای عبادی در قبل از اسلام

مساجد و مراکز مذهبی

مدرسه

مقبره

کلیسا

هدف‌های رفتاری : در پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که :

- ۱- جایگاه مسجد را در معماری گذشته بیان کند.
- ۲- منبع الهام و مفهوم زیگورات‌ها را شرح دهد.
- ۳- ویژگی‌های معماری زیگورات چغازنبیل را بیان کند.
- ۴- ویژگی‌های معبد آناهیتا را بیان کند.
- ۵- الگوی فضایی آتشکده‌ها را بیان کند.
- ۶- ویژگی‌های آتشکدهٔ آذرگُشسب را بیان کند.
- ۷- ویژگی‌های مسجد پیامبر در شهر مدینه را شرح دهد.
- ۸- ویژگی‌های انواع مساجد ایرانی را شرح دهد.
- ۹- عناصر مشترک مساجد ایرانی را بیان کند.
- ۱۰- علت استفاده از گنبد در بنای مساجد را شرح دهد.
- ۱۱- روند شکل‌گیری گنبد را در معماری ایرانی توضیح دهد.
- ۱۲- انواع گنبدهای ایرانی را نام ببرد.
- ۱۳- اجزای مناره را بیان کند.
- ۱۴- معماری تکیه و حسینیه را شرح دهد.
- ۱۵- چگونگی شکل‌گیری نهاد مدرسه را در بعد از اسلام بیان کند.
- ۱۶- منشأ پلان مدارس را بازگو کند.
- ۱۷- ویژگی‌های معماری مقابر مادی و هخامنشی را بیان کند.
- ۱۸- ارسن پیرامون آرامگاه حضرت امام رضا (ع) را شرح دهد.
- ۱۹- منبع الهام برج‌های مقبره‌ای بعد از اسلام را بیان کند.
- ۲۰- ویژگی‌های معماری گنبد قابوس را نام ببرد.
- ۲۱- ویژگی‌های معماری گنبد سلطانیه را بیان کند.
- ۲۲- انواع مختلف کلیساهای مسیحیان ایران را نام ببرد.
- ۲۳- مهم‌ترین ویژگی‌های کلیساهای مسیحی را بیان کند.

مقدمه

ایرانیان در تمام طول تاریخی که از خود به جا گذاشتند، همواره جایی را برای

تمرکز، یافتن خویش و اعتلا بخشیدن به روح و روانشان در نظر گرفته‌اند. هر جا این تشخیص بخشیدن نیاز به ساختمان داشته، برای آن معماری کرده‌اند. به همین دلیل، برای متجلی ساختن اعتقاداتشان، که هم مسیر زندگی دنیایی و هم اُخروی آنان را معنا می‌کرد، دست به ساخت و ساز می‌زدند.

معماری ایرانی پس از ظهور اسلام، چون در درخشان تاج جهان اسلام می‌درخشید. در این معماری مسجد فقط یک مکان مذهبی نبود. در اوایل، زندگی اجتماعی شهر، با مرکزیت مسجد انجام می‌پذیرفت. مسجد به تنهایی کارکرد مجلس و شورای شهر را نیز داشت.

بسیاری از ویژگی‌های رفتارهای عبادی و نحوهٔ برپایی نماز، از آغاز تاکنون ثابت مانده است. در نتیجه روند طراحی مسجد، بدون تأثیرپذیری از دگرگونی الگوهای رفتاری، شکل گرفته و بی‌شتر تحت تأثیر تحول معماری قرار داشته‌است. لذا می‌توان مسجد را به عنوان نمایندهٔ معماری ایران در دوران پس از اسلام دانست. اما مساجد از ساده‌ترین تا باشکوه‌ترین آنها برای مسلمانان مکانی به یک اندازه مقدس بوده است.

این کتاب در سطرها و صفحات پیش رو قصد ندارد که طول این مسیر را نظاره کند. بلکه به مقاطعی از آن نگاهی سریع می‌افکند، به امید آنکه بر وجود رابطه‌هایی میان معماری، فرهنگ و اعتقادی که آن را شکل داده، تأیید بیشتری بگذارد.

بناهای عبادی در قبل از اسلام زیگورات چغازنبیل

در سراسر خاور نزدیک باستان^۱، گرایشی به ستایش و پرستش شکل کوه وجود داشت. زیگورات‌های عظیم که به همواری یکنواخت جلگهٔ بین‌النهرین^۲ (منطقهٔ بین دو رود دجله و فرات)، جلوه می‌بخشید، جز تقلیدی از کوه‌های مقدس فلات ایران نبود. به نظر پوپ^۳ اگر چه تکوین این بناهای

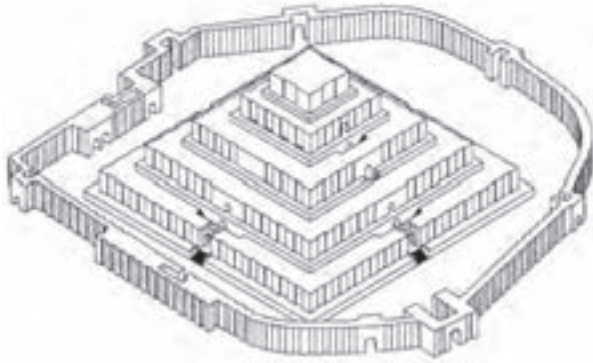
۱- منطقه‌ای که امروز خاور نزدیک باستان خوانده می‌شود. شامل مصر، سوریه، لبنان، فلسطین اشغالی، عراق، ایران و ترکیه می‌باشد.

۲- در فارسی آن را «میان رودان» می‌نامند.

۳- Arthur Upham Pope متوفی ۱۳۴۸ هجری شمسی به مدت پنجاه سال بر روی هنر ایران تحقیق کرد و آثار هنری گرانقدری در این مورد نوشت. وی مردی هنرشناس و با ذوق بود و بنا به وصیت خود در اصفهان به خاک سپرده شد.

عظیم در بین النهرین بوده ولی الهام و مفهوم آن آشکارا ایرانی است.
 زیگورات چغازنبیل بنایی ایلامی است. ایلامیان ساکنان اولیه ناحیه‌ای از ایران بودند، که امروز خوزستان نامیده می‌شود. کاوش‌ها نشان می‌دهد که ایلامیان با همسایگان سومریشان در غرب مراوده داشته‌اند.

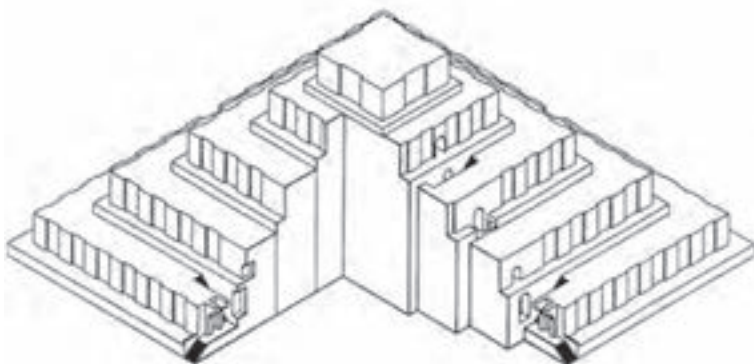
این بنا را «اوتاش گال» شاه ایلام در حوالی سال ۱۲۵۰ ق. م در یکی از شهرهای شوش به نام «دوراوتاش» ساخته و به خدای بزرگ ایلام تقدیم کرده است.

زیگورات چغازنبیل قدیمی‌ترین بنای تاریخی شناخته شده در ایران است که دارای ابعادی چشمگیر بوده و پهلوی اهرام مصر می‌زند.
 (تصویر شماره ۱-۳)

تصویر شماره ۱-۳ - تصویر بازسازی شده زیگورات چغازنبیل و دروازه‌های آن

زیگورات چغازنبیل ۵۰ متر بلندی و مساحتی برابر ۱۰۵×۱۰۵ متر مربع داشته است. این بنا که با کاربرد معبد و مقبره به کار می‌رفته از پنج برج متحدالمرکز با ارتفاع‌های مختلف تشکیل شده است. هر طبقه از روی سطح محوطه جداگانه ساخته شده و بالا رفته است. به طوری که از طبقه اول به صورت چند قوطی توی هم به نظر می‌رسیده است. (تصویر شماره ۲-۳)

تصویر شماره ۲-۳ - تصویر سه بعدی برش خورده از زیگورات چغازنبیل، در این تصویر ساختمان قوطی وار هر طبقه مشخص شده

چهار دروازه بنا دقیقاً در چهار جهت اصلی است. معبد بر بام بنا قرار داشته، و در وسط هریک از چهارطرف زیگورات یک مجموعه پلکان وجود داشته است. دیوارهای زیگورات که بیشتر از خشت خام بوده، با ملات ساروج و قیر ساخته و در بسیاری از جاها پوشیده از آجر لعابدار کوره‌پزی با رنگ‌های آبی و سبز و درخشش فلزی بوده است. این بنا دو ویژگی مهم دارد. اول آنکه بر روی آجرهای نما خطوطی به شکل خط میخی که همان خط ایلامی می‌باشد، حک شده است. دوم آنکه قدیمی‌ترین تاق قوسی شکل ایران در این بناست. سقف پله‌های این بنا تاقی، نیم دایره‌ای شکل و بدون تیزه دارد. (تصویر شماره ۳-۳)

تصویر شماره ۳-۳- تصویری از زیگورات چغازنبیل

معبد

ایرانیان کهن که آیین مهرپرستی داشتند، مهرابه‌هایی را نیز برای خود ساخته بودند. نمونه آن مهرابه قدمگاه در نزدیکی آذرشهر است. آناهیتا «ایزد بانوی آب‌های آسمانی» پیش از ظهور زرتشت پیامبر، در میان قبایل آریایی مورد توجه بوده است.

معبد آناهیتا در کنگاور در نزدیکی کرمانشاه ساخته شده است. طرح آن مانند تخت جمشید و ستون‌های آن همه از سنگ تراش است و روی آن را با سنگ لاشه کار کرده‌اند. صفّه یا سکویی که معبد بر روی آن بنا شده ۷ متر از سطح زمین ارتفاع دارد و به وسیله دیوار ضخیم و پرحجمی از چهار طرف احاطه شده است. (تصویر شماره ۳-۴)

تصویر شماره ۳-۴- معبد آناهیتا

آتشکده

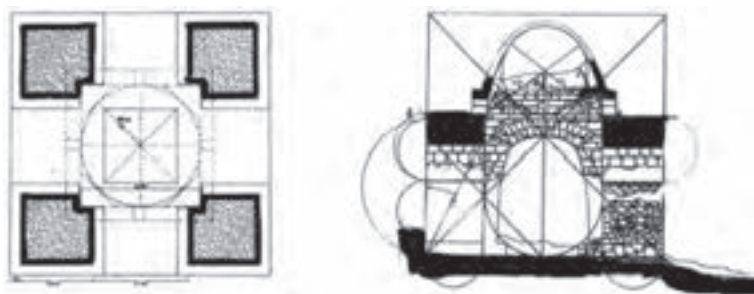
با ظهور داریوش اول در آیین و معماری ایرانی تغییراتی پدید آمد و به جای پرستش دو خدای میترا و اهورا، تنها اهورا مزدا (آفتاب دانا) را نیایش می‌کردند. سپس برای خدای حامی حکومت خود معبد‌های برجی شکل، ابتدا در پاسارگاد معروف به «زندان سلیمان» و سپس در نقش رستم به نام کعبه زرتشت^۱ احداث کردند. به عقیده برخی از محققین کاربری کعبه زرتشت همانند یک ساعت خورشیدی برای تعیین زمان‌های نیایش اهورا مزدا بر اساس تابش خورشید بوده است.

ایرانیان بر طبق آیین یکتاپرستی زرتشت، نور و آتش را در مقابل ظلمت و تاریکی جلوه‌ای از نماد خداوند می‌دانستند. که انسان از طریق آن می‌توانست خود را به نور حقیقت برساند. لذا آتش را در نقطه‌ای جاودانه نگه می‌داشتند. تا جاودانگی زندگی انسان‌ها را نمایان کنند.

۱- این بنا به نظر می‌رسد کاربری‌های دیگری نیز داشته است که محل نگهداری کتاب اوستا و مقبره کمبوجیه از جمله آنها

می‌باشد.

آتشکده‌ها یا معابد آتش از الگوی فضایی خاصی پیروی می‌کردند. این بنا به صورت چهارتاقی ساخته می‌شد که از یک سقف گنبدی روی چهار ستون نگهدارنده سقف استوار می‌گردید. (تصویر شماره ۵-۳)

تصویر شماره ۵-۳- مقطع و نقشه آتشکده

یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین آتشکده‌های ایران آتشکده آذرگشسب در نزدیکی شهر تکاب در آذربایجان غربی می‌باشد. این آتشکده در زمان ساسانیان خاص شهریاران بوده است. سایر قشرهای جامعه آتشکده‌های دیگری داشتند. این آتشکده درون دژی به نام «تخت سلیمان» قرار داشته است. مجموعه تخت سلیمان بر روی صدف و یا تخت‌گاهی طبیعی بنا شده، که دو دروازه شمالی و جنوبی داشته است.

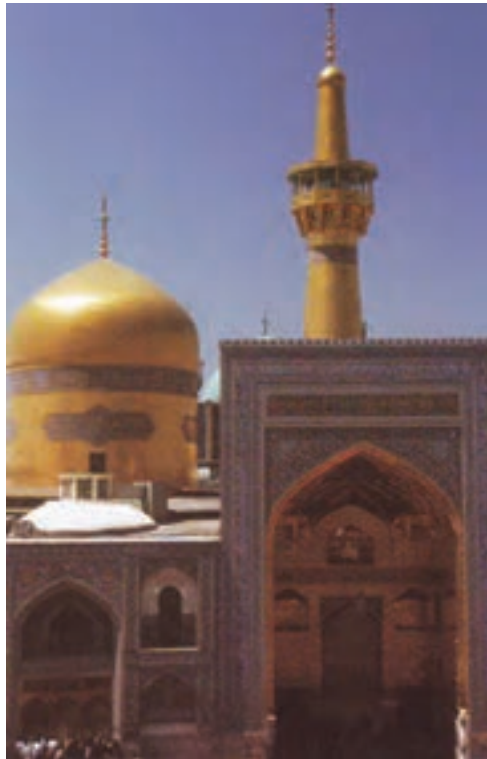

دریاچه نسبتاً عمیقی با آبی صاف و زلال در وسط این مجموعه واقع است که آب آن از کف دریاچه می‌جوشد. کاخ خسرو که به ایوان خسرو هم معروف است در این مجموعه واقع شده است. بناهای زیادی نیز در اطراف آتشکده قرار داشته که احتمالاً محل زندگی خانواده شاه بوده است. (تصویر شماره ۶-۳)

تصویر شماره ۶-۳- نقشه مجموعه
تخت سلیمان

مساجد و مراکز مذهبی مسلمانان

هنگامی که از مراکز مذهبی سخن می‌گوییم ذهن متوجه زیارتگاه‌ها و مساجد می‌شود، زیرا اینگونه بناها را بیشتر از هر عامل دیگر دیده و لمس کرده‌ایم. البته اهمیت مدارس علوم دینی و حوزه‌های علمیه و مقابر بزرگان، حکمای دین و امام‌زاده‌ها که از انواع معماری ایران می‌باشند، نیز کمتر از مساجد نیست. بلکه از بسیاری جهات بیشتر نیز می‌باشد. مجموعه حرم شاه عبدالعظیم (ع)، شاه چراغ شیراز و حضرت معصومه (س) و از همه مهم‌تر زیارتگاه امام هشتم شیعیان جهان حضرت امام رضا (ع) در مشهد (تصویر شماره ۷-۳)، مجموعه‌های کامل و نفیس و منحصر به فردی هستند. نمونه دیگری از این مراکز در مدینه، مرقد حضرت محمد (ص) می‌باشد. چند شهر عراق چون کربلا، سامره، نجف و کاظمین نیز مدفن چند تن از امامان شیعه می‌باشند. که بیشتر معماری آنها با همت و به دست توانای معماران و بانیان خیر ایرانی ساخته و پرداخته شده‌اند.

تصویر شماره ۷-۳ — صحن و بناهای حرم حضرت
امام رضا(ع) در مجموعه آستان قدس رضوی مشهد

مساجد

اولین بناهایی که با ظهور اسلام پدیدار شدند، مساجد بودند، که جهت برگزاری امر مقدس نماز ساخته شدند. برای ادای فریضه نماز که انجام آن به طور گروهی و اجتماعی توصیه شده است، بهترین محل، همان جایگاه‌هایی بودند که مردم قبل از اسلام در آن جمع می‌شدند. این مکان‌ها عمدتاً معابد، آتشکده‌ها، پرستش‌گاه‌ها و کلیساها بوده است؛ که با تغییر شکل مختصری تبدیل به مساجد شدند. از آنجا که در ایران پیش از اسلام آیین مهرپرستی و دین زرتشت رواج داشت، بناهای باقی مانده از این آیین‌ها تبدیل به مسجد شدند، نظیر مسجد یزد خواست و مسجد جامع بروجرد که آثار به دست آمده بر اثر بررسی‌ها و لایه‌برداری^۱‌ها نشان می‌دهد که بر روی آتشکده ساخته شده‌اند.

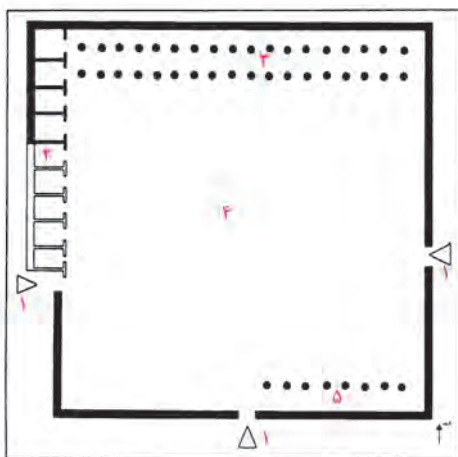
مطالعه آزاد

در کشورهای دیگر اسلامی غالباً کلیساها جای خود را به مساجد داده‌اند، چنانچه مسجد دمشق در زمان خلفای اموی و به دست ولید بن عبدالملک از تغییر شکل کلیسایی به نام یوحنا تبدیل به مسجد گردیده است و کلیسای سنت صوفی (Saint Sufi) در شهر قسطنطنیه (استانبول کنونی) در کشور ترکیه تبدیل به مسجد ایاصوفیه گردید. این اقدام در سال ۱۴۵۳ میلادی بعد از فتح قسطنطنیه روم شرقی به دست عثمانیان انجام گردید.

اولین مسجد در زمان پیامبر اکرم (ص) در شهر مدینه و به دست انصار ساخته شد. این مسجد که به شکل مربع و مصالح آن از خشت و سنگ لاشه کنده شده از نزدیک‌ترین کوه بود، ابتدا شکل سرپناهی با ستون‌هایی از درخت نخل و پوششی از نی و بوریا و پوست حیوانات برای جلوگیری از تابش شدید نور آفتاب داشت. ارتفاع ستون‌ها به اندازه بلندترین مرد عرب در حالی که دست‌هایش را به سوی آسمان بلند کرده، بود. بعدها همین سرپناه به شبستان تبدیل شد، اطراف مسجد نیز صفه‌هایی به این مسجد اضافه شده است.

این محل هم مسجد و هم خانه پیامبر بود. در همین محل حضرت محمد (ص) تعلیم اسلامی را به مردم آموزش می‌داد. یعنی مدرسه پیامبر نیز محسوب می‌شد. پس از وفات حضرت محمد (ص) وی

۱- لایه‌برداری عبارت از کاوش‌های باستان‌شناسی که با لایه‌برداری خاک و بستر انجام می‌پذیرد.

- تصویر شماره ۸ - ۳ - خانه حضرت محمد(ص) و مسجد
مدینه، تاریخ ساخت ۶۲۲ میلادی، قرن اول هجری قمری
- ۱ - ورودی‌ها
 - ۲ - اتاق‌های بخش مسکونی
 - ۳ - فضای سرپوشیده
 - ۴ - حیاط یا میانسرا
 - ۵ - صفا جهت اقامت یاران و مستمندان

را در یکی از اتاق‌های همین خانه به خاک سپردند که هم اکنون گنبد سبز بر روی آن قرار گرفته است. ویژگی‌های معماری این مسجد که در ایران نیز مورد توجه قرار گرفت در آن زمان عبارت بود از:

- ۱ - سادگی بسیار در طراحی
- ۲ - پرهیز از بیهودگی، کار اضافه و اسراف
- ۳ - مردم‌واری و توجه به نیازهای انسان
- ۴ - بهره‌گیری از مصالح محلی و بوم‌آورد

در این مجال به مقایسه سه نوع مهم از مساجد ایرانی که شامل شبستانی، چهارتاقی و ایوان‌دار می‌باشد، می‌پردازیم.

۱ - مساجد شبستانی: مساجد شبستانی اولین مساجد ساخته شده توسط معماران ایرانی بود که ظاهری ساده و بی‌آلایش شبیه خیمه‌گاه داشتند. این نوع از مساجد شامل فضای مسقف وسیع با کانونی منفرد، یعنی دیوار قبله بودند که محراب به صورت تاق‌نمایی در میان آن قرار می‌گرفت. چندین ستون با فواصل مشخص ایستایی شبستان را تأمین می‌کردند. این فضا از یک طرف با حیاط مسجد ارتباط داشت.

مسجد فهرج یزد یکی از اولین مساجد شبستانی است و از بخش سرپوشیده در جانب قبله و حیاط مرکزی و ایوان جلوی آن و صفاهایی در اطراف تشکیل شده است. به عقیده اکثر پژوهشگران و با توجه به بررسی‌های به عمل آمده، مسجد فهرج در نزدیکی شهر یزد جزو اولین مساجد قرون اولیه هجری است.^۱

۱ - این مسجد نخستین بار توسط مرحوم استاد پیرنیا شناسایی و به جامعه معماری ایران معرفی شد.

یکی از ویژگی‌های جالب این مسجد نقش درهای ساسانی است که با گچ، بر روی دیوار شرقی، ترسیم شده است و گمان می‌رود، معمار مسجد می‌خواسته یادگاری از درهای زیبای کهن، برای آیندگان به جای گذارد چون ساخت درهای آراسته و مجلل در صدر اسلام معمول نبود. بطور کلی معماری این مسجد از نظر نحوه ساخت و ساز، همان معماری ساسانی می‌باشد. و این خود گواهی از تداوم معماری ایرانی قبل و بعد از اسلام است. (تصویر شماره ۹-۳ الف و ب و ج) مناره این مسجد از الحاقات قرن چهارم هجری قمری می‌باشد.

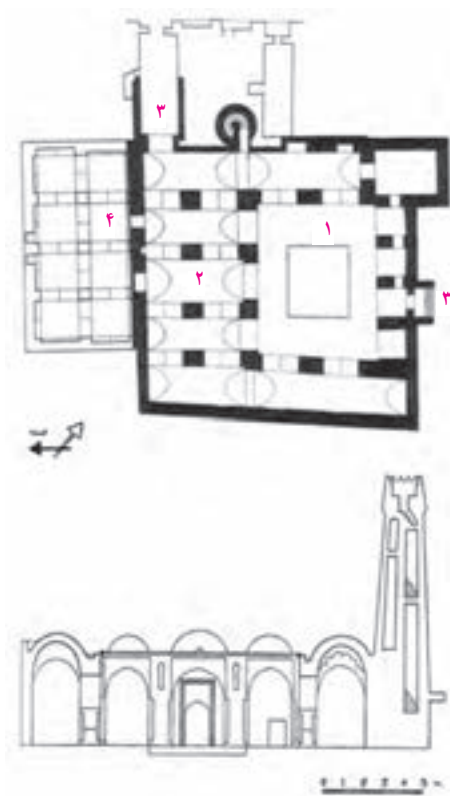
تصویر شماره ۹-۳ الف - نقشه مسجد جامع فهرج یزد

۱- میانسرا

۲- شبستان اصلی

۳- ورودی‌ها

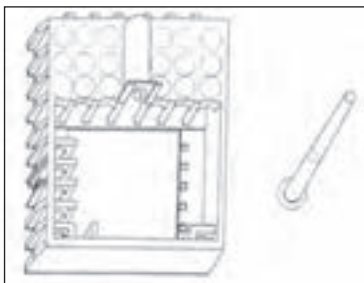
۴- شبستان زمستانی (افزوده بعدی)

تصویر شماره ۹-۳ ج - دید داخل حیاط مسجد جامع فهرج

تصویر شماره ۹-۳ ب - برش از مسجد جامع فهرج یزد

دومین مسجد شبستانی متعلق به قرن دوم هجری قمری را تاریخانه دامغان می‌دانند که نقشه‌ای مستطیل شکل با حیاط مرکزی و شبستانی در جهت قبله و رواق‌هایی در اطراف دارد. (تصویر شماره ۱۰-۳ الف و ب)

تصویر شماره ۱۰-۳-الف - نمای
سه بعدی مسجد تاریخانه دامغان

تصویر شماره ۱۰-۳-ب - طرحی
از مسجد تاریخانه دامغان

با توجه به بررسی‌هایی که در اطراف این مسجد به عمل آمد و با پیدا شدن بقایای کاخی از دوره ساسانی، بعضی معتقدند که این مسجد بر روی آثار ساسانی بنا شده است.

ستون‌های کشف شده از کاخ‌های ساسانی با قطر ستون‌های تاریخانه دامغان یکسان است. به همین دلیل گروهی از پژوهشگران معتقدند که اصولاً این مسجد بنایی ساسانی است و این خود گواهی دیگر بر تداوم و پیوستگی معماری قبل و بعد از اسلام در ایران دارد. مناره مسجد از الحاقات بعدی و مربوط به قرن پنجم هجری قمری است.

سومین مسجد از این تقسیم‌بندی را مسجد اولیه جامع ناین می‌دانند و آن را به قرن چهارم هجری نسبت می‌دهند. (تصویر شماره ۱۱-۳-الف و ب)

این مسجد حالت عمودی و بلند رایج در معماری کهن ایرانی را به یاد می‌آورد. فراوانی گچ‌بری‌ها در این مسجد نیز ویژگی این بنا و در تداوم بناهای ساسانی می‌باشد.

تصویر شماره ۱۱-۳-الف - نقشه مسجد جامع ناین

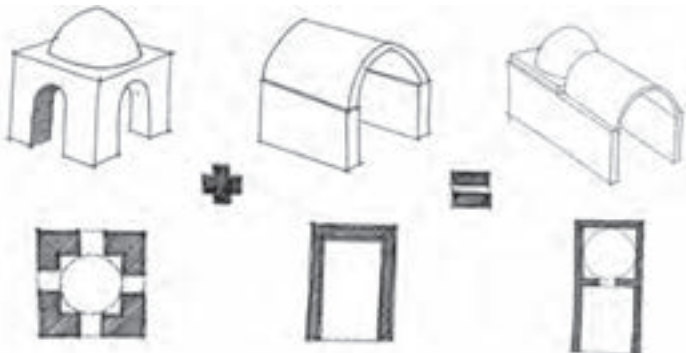

یکی دیگر از مساجد نوع شبستانی مسجد اولیه جامع اصفهان می‌باشد که مربوط به قرون اولیه اسلام بوده است. از بررسی‌های به عمل آمده مشخص شده که اصل مسجد شبستانی بوده و در ادوار بعد به صورت چهار ایوانی تبدیل شده است.

به دلیل داشتن آثاری از ادوار مختلف معماری ایران، این مسجد را دایرةالمعارف معماری ایرانی خوانده‌اند. (تصویر شماره ۱۴-۳)

تصویر شماره ۱۱-۳ ب- نایین، مسجد جامع نایین، تزیینات گچی محراب

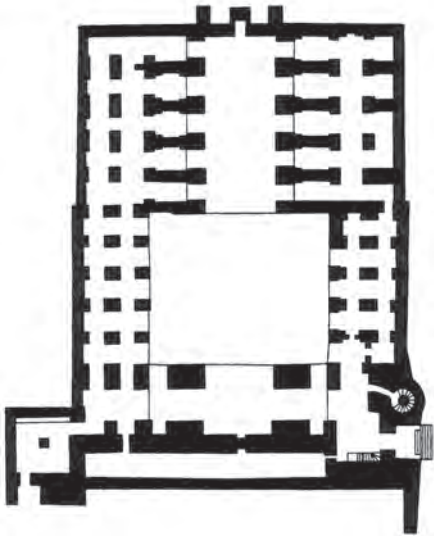
۲- مساجد چهار تاقی : بسیاری از عبادتگاه‌های مسلمانان در دوره‌های اولیه اسلامی را آتشکده‌ها تشکیل می‌دادند که قبلاً در مورد آنها توضیحاتی داده شد. نظر به اینکه فریضه نماز از واجبات دین اسلام است و مسلمانان به سوی قبله نماز می‌خوانند، در این الگوی ساخت مسجد، ابتدا یک درگاه از چهار تاقی را که به سمت قبله بود، مسدود کردند و به تدریج درگاه‌های شرقی و غربی را نیز پوشاندند و راه ورودی به مسجد از چهار تاقی به درگاه شمالی منحصر شد، سپس به مرور زمان با الهام از معماری قبل از اسلام، ایوانی سر پوشیده در جلوی درگاه شمالی ساختند. به این ترتیب طرح اولیه، شامل یک ساختمان چهار تاقی و یک ایوان شکل گرفت. نمونه این نوع ساختمان و بنا، مسجد یزد خواست است. طرح مسجد یزد خواست نشان می‌دهد که ایوان جلوی آن از الحاقات بعدی است. (تصویر شماره ۱۲-۳)

تصویر شماره ۱۲-۳- مراحل شکل‌گیری مساجد چهار تاقی به صورت شماتیک

۳- مساجد ایوان دار : ساخت ایوان از

دوران قبل از اسلام در بناها مرسوم بوده است که اولین نمونه‌های آن را در کاخ آشور دیدیم. در بعد از اسلام این الگوی ایرانی در ساخت مساجد تداوم پیدا کرد و مورد استفاده ایرانیان قرار گرفت. یکی از اولین نمونه‌های مسجدهای ایوان دار، مسجد جامع نیریز در استان فارس است. (تصویر شماره ۱۳-۳) که دارای یک ایوان است. اصل این ایوان نیز شاید نیایشگاه با آتشکده بوده باشد.

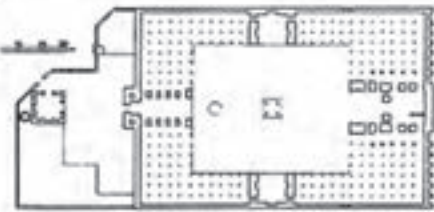
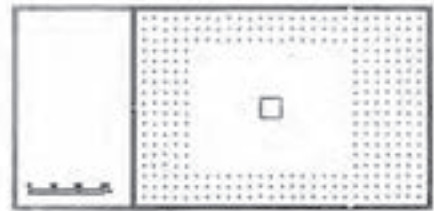

تصویر شماره ۱۳-۳- نقشه مسجد جامع نیریز

مساجد زوزن و قریومند در استان خراسان

از نمونه‌های مساجد دوايوانی هستند. بسیاری از مساجد نیز چهار ایوانی می‌باشند که نمونه‌های شاخص آن مسجد جامع اصفهان و جامع اردستان می‌باشند. (تصاویر شماره ۱۴-۳) این مساجد در ابتدا به شیوه شبستانی ساخته شده بودند، ولی از دوره سلجوقی تحولاتی در آنها صورت پذیرفت که در نهایت به مسجد چهار ایوانی تبدیل شدند.

به‌طور کلی مساجد ایوان دار به مساجد تک ایوانی، دوايوانی و چهار ایوانی تقسیم می‌شوند.

تصویر شماره ۱۴-۳- سیر تحول مسجد جامع (جمعه)

اصفهان از شبستانی به چهار ایوانی

علل ورود چهار تاقی گنبددار به مساجد شبستانی ایرانی

الگوی شبستانی مسجد دارای سادگی و مردم‌واری^۱ خاصی بود. در کنار سادگی، این نقشه دارای معایبی نیز بود. از جمله آن رواق‌های متحدالشکل و عدم تأکید مناسب به جهت قبله می‌باشد. زیرا یکی از ویژگی‌های مهم مساجد که تأثیر بسزایی در شکل‌گیری ساختار و اجزا و نیز کلیت آن دارد، نحوه قرار گیری مسجد نسبت به جهت قبله است.

از قرون اولیه اسلامی، در ایران نمونه‌های کمی برای مطالعه نحوه تأکید بر جهت قبله در مساجد وجود دارد. اما همین شواهد اندک نشان می‌دهد که معماران ایرانی در ساخت نخستین مساجد شبستانی با عریض نمودن رواق مرکزی متصل به شبستان اصلی و بالا بردن ارتفاع آن، سعی در تأکید بر جهت قبله داشتند. که نمونه آن مسجد تاریخانه دامغان می‌باشد. (تصویر شماره ۱۰-۳)

معماران سلجوقی با حذف چند ردیف از ستون‌های شبستان و ایجاد چهارتاقی گنبدداری که جهت محراب را نیز نشان می‌داد، جهت قبله را مشخص کردند. بدین ترتیب این مرکز عبادی همراه با ایوان جلوی آن مجموعه کاملی را در مساجد ایجاد نمود. (تصویر شماره ۱۴-۳) که بعدها در سایر کاربری‌ها چون مدارس، کاروانسراها و ... نیز مورد استفاده قرار گرفت.

طرح چهار ایوانی ویژگی‌های ارزنده‌ای را وارد معماری ایرانی کرد. نخست ایوان را به عنوان فضایی نیمه باز و حد واسط بین فضای بسته داخل و باز حیاط قرار داد که باعث شد اصل سلسله مراتب دسترسی از فضای باز به بسته رعایت شود، ضمناً مانع از تبادل شدید حرارتی به فضای باز و بسته گردید.

دیگر آنکه ویژگی‌های اقلیمی مناطق مختلف کشور به گونه‌ای است که بسیاری از ماه‌های سال زندگی و کار در ایوان دلچسب‌تر از فضای باز یا بسته می‌باشد. قرارگیری ایوان در جوانب مختلف حیاط آن را برای اوقات مختلف روز و سال مناسب می‌کند. مثلاً زمستان‌ها ایوان شمالی و تابستان‌ها ایوان جنوبی بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرند.

به همین دلیل این الگو با ویژگی‌های اقلیمی ایران همساز شد و سال‌ها نقشه بسیاری از طرح‌های معماری ایران قرار گرفت.

عناصر مشترک در مساجد

به طور کلی، مساجد دارای عناصر مشترکی هستند، که آنها را از سایر بناها متمایز می‌سازد. این

۱- مردم‌واری یکی از اصول معماری ایرانی در نگاه استاد پیرنیا می‌باشد که به معنای رعایت تناسب میان اندام‌های ساختمانی با

اندام‌های انسان و توجه به نیازهای او در ساختمان‌سازی است.

عناصر مشترک عبارتند از: ورودی، صحن، ایوان، مناره، گنبد، شبستان و محراب. باید توجه داشت که بعضی از مساجد فاقد صحن و مناره هستند، مانند مسجد شیخ لطف الله اصفهان (تصویر شماره ۱۵-۳) و تعدادی از مساجد اولیه اسلامی نیز گنبد ندارند مانند تاریخانه دامغان، اما هیچ مسجدی نمی‌تواند محراب نداشته باشد. بنابراین کلیه عناصر ذکر شده به نوعی، کم یا زیاد در ساختمان مساجد به کار گرفته شده‌اند. مثلاً بعضی از مساجد دارای چندین محراب هستند مانند مسجد جامع اصفهان که ۹ محراب دارد. ولی همه مساجد دارای حداقل یک محراب در جهت قبله می‌باشند.

تصویر شماره ۱۵-۳- نقشه مسجد

شیخ لطف الله اصفهان

۱- میدان نقش جهان

۲- ورودی مسجد

۳- سردر با مقرنس‌کاری‌های آن

۴- دالان ورودی

۵- شبستان سقف زیر گنبد

۶- محراب

۷- حجره‌های اطراف میدان امام

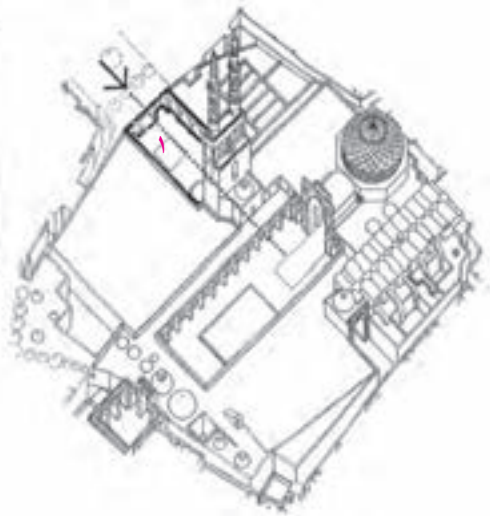
۱- فضای ورودی: فضای ورودی که معمولاً همراه با سردری بلند و زیبا جلوه‌گری می‌کند، با حالت دعوت‌کنندگی به فضای عبادی مسجد، در بدو ورود به آن طراحی شده است.

سردر و فضای ورودی اغلب مساجد دارای تزیینات و کاشی‌کاری می‌باشند. از مهم‌ترین ویژگی این فضا، نحوه اتصال آن با میدان، گذر و یا عرصه شهری می‌باشد. (تصویر شماره ۱۶-۳)

۲- صحن (حیاط): صحن از جهانی برای هر بیننده‌ای از مهم‌ترین قسمت‌های مسجد به‌شمار می‌رود. حیاط مساجد مانند سایر کاربری‌ها، نمادی از درونگرایی معماری ایرانی است. شکل حیاط مساجد با الهام از مسجد النبی و الگوهای معماری قبل از اسلام مانند کاخ آشور، چهار گوش بوده است. در شهرهای بزرگ، حیاط پذیرای آن دسته از نمازگزاران روز جمعه که در شبستان‌ها جا نمی‌شدند، بوده است. لذا حیاط هیچگاه فضای بدون کاربرد محسوب نمی‌شد. این فضای میانی و روحانی محل نمایش بیشتر عناصر تزیینی مسجد بوده است.

۱- ورودی

تصویر شماره ۱۶-۳- ورودی مسجد جامع یزد

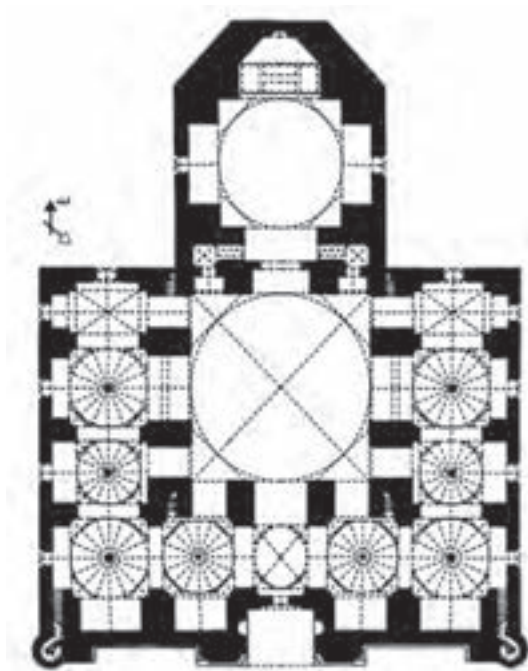
مسلمانان قبل از برپایی نماز می‌بایست وضو بگیرند. بنابراین امکانات وضو گرفتن در اغلب مساجد وجود داشته است. حوض‌های وسط صحن مساجد از فضای خالی حیاط می‌گرفته و با انعکاس نمای ساختمان در خود فضایی رنگارنگ به وجود می‌آورده است. (تصویر شماره ۱۷-۳)

تصویر شماره ۱۷-۳- ایوان غربی (صفه استاد) مسجد جمعه (جامع) اصفهان

در بعضی از مساجد ایرانی در حیاط، سکویی وجود دارد، که از کف حیاط قدری بلندتر است، تا به عنوان معبر عمومی از آن استفاده نشود. این مکان در شب‌های تابستان به عنوان نمازخانه استفاده می‌شده است.

بعضی از مساجد نیز فاقد حیاط بوده‌اند، مانند مسجد کبود تبریز و مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان. (تصویر شماره ۱۸-۳)

تصویر شماره ۱۸-۳- نقشه مسجد کبود تبریز

۳- ایوان : همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، ایوان از ویژگی‌های مهم معماری ایرانی بوده است. ایوان‌های مساجد اغلب بلند و متناسب با بنا بوده‌اند. به علاوه وجود تاق نماهای^۱ بسیار در اطراف ایوان، نمای حیاط را متناسب می‌نموده است. سقف ایوان‌ها که از نظر شکل مانند نیم‌گنبد بوده، با انواع مقرنس‌ها، آجرکاری‌ها و گچ‌بری‌ها مزین شده است. ایوان صنفه صاحب (ایوان جنوبی) (تصویر شماره ۱۹-۳) و صنفه استاد (ایوان غربی) و صنفه درویش در مسجد جامع (جمعه) اصفهان از تنوع و زیبایی خاصی برخوردار می‌باشند.

۱- ردیف قوس‌هایی که از سطح نما با عمق‌های مختلف تو نشسته است.

تصویر شماره ۱۹-۳- ایوان صفه صاحب (جنوبی) در مسجد جمعه اصفهان

۴- شبستان: شبستان یا بخش سرپوشیده مسجد که در آن نماز گزارده می‌شود، یکی از فضاهای اصلی همه مساجد بوده است، که معمولاً دارای دو بخش زنانه و مردانه است. اکثر مساجد دارای شبستان زمستانی و تابستانی می‌باشند. این فضا که محراب در آن واقع است، در بعضی از مساجد با ستون و در بعضی دیگر بدون ستون می‌باشد. شبستان‌های بدون ستون از ویژگی‌های مساجد عثمانی می‌باشد. (تصویر شماره ۲۰-۳)

در بعضی از مساجد، شبستان دارای گنبد خانه^۱ بوده است. که نمونه آن مساجد امام اصفهان و جامع اردستان می‌باشد.

۵- گنبد: در دوره‌های مختلف معماری ایرانی، هخامنشیان به دلیل سیطره بر بخش مهمی از جهان و تلاش در جلب نظر اقوام تحت نفوذ خود، توانستند بهترین مصالح چوبی و سنگی را برای ساخت بناهای تخت جمشید از نقاط مختلف دنیای آن زمان تهیه نمایند.

۱- این فضا مقصوره نامیده می‌شود.

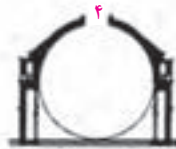
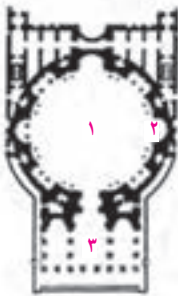
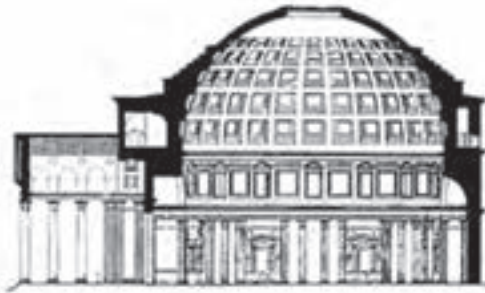
تصویر شماره ۲۰-۳- نمای داخلی مسجد ایاصوفیه در استانبول

در ادوار بعد با تغییر شرایط سیاسی کشور، معماران نیز به لحاظ توجه به بوم‌آوردی^۱ مصالح، به‌خصوص در مناطقی که کمبود الوار وجود داشت، سنت ساخت سقف‌های آجری را بنا نهادند. به گواه محققین، مهم‌ترین منبع فنون بنا سازی با آجر در صدر اسلام، ایران شمرده می‌شود. آجر تحمل نیروی فشاری^۲ زیادی را دارد و از آنجایی که قوس و گنبد بیشتر بار خود را به‌صورت فشاری به پایه‌ها منتقل می‌کنند، به همین دلیل آجر که از تحمل بالایی در نیروهای فشاری برخوردار بوده و از خاک رس پخته ساخته می‌شود، بهترین و در دسترس‌ترین ماده ساختمانی را در اختیار معماران ایرانی قرار داده است. گنبد اگر بر روی فضای استوانه‌ای قرار گیرد، می‌تواند به‌صورت یکپارچه با بدنه بنا اجرا شود. نمونه این قبیل گنبد را در پانتئون روم می‌توان دید. (تصویر شماره ۲۱-۳)

۱- مصالح بوم آورد، یعنی مصالحی که از خود محل باشد.

۲- فشار وضعیتی است که در آن ذرات مواد به هم فشرده می‌شوند مانند خط کشی که از دو طرف طول آن به سمت هم فشرده شود.

ولی در گنبد سازی بر روی فضای مکعب مشکل اصلی چگونگی تبدیل فضای مکعبی زیر، به دایره گنبد می باشد.

تصویر شماره ۲۱-۳- پلان و مقطع

معبد پانتئون در روم

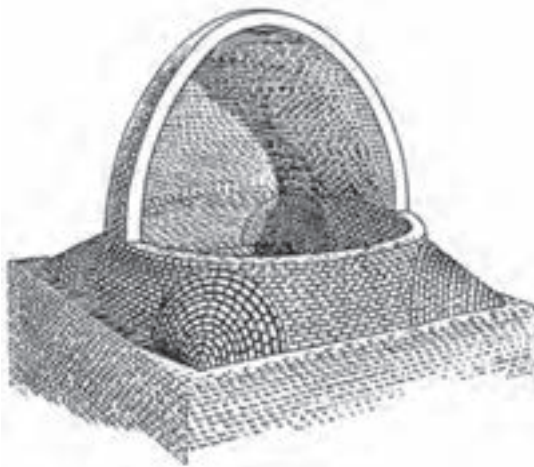
۱- گنبدخانه

۲- تاقچه (جایکرة دیواری)

۳- رواق ورودی

۴- نورگیر گنبد

در معماری پیش از اسلام ایران، برای تبدیل مربع به دایره گنبد از فیلپوش و سکنج^۱ استفاده می کردند. (تصویر شماره ۲۲-۳) فیلپوش و سکنج خود فضا و طبقه ای مستقل، بین مکعب زیر و گنبد بالا نبود و فقط این اتصال را تسهیل می کرد.

تصویر شماره ۲۲-۳- ارمغان

ایران به جهان، پوشش گنبد بر

فضای مکعب شکل

۱- شکلی که از تقاطع دو تاق به وجود می آید.

یکی از نخستین گنبدهای برج‌مانده پس از اسلام، گنبد آرامگاه امیر اسماعیل سامانی در سال ۲۹۵ هجری قمری است. در این بنا روش گنبدسازی خیلی فراتر از روش اشکانی و ساسانی رفته و شامل سه قوس تقویت‌کننده می‌باشد، که فشار را از گنبد به دیوارهای اتاق چهارگوش منتقل می‌کند. در این بنا، مربع پلان ابتدا به هشت ضلعی و سپس به دایره زیر گنبد تبدیل شده است و کم‌کم فضای انتقالی، شخصیت یک طبقه مستقل را به خود گرفته است. (تصویر شماره ۲۳-۳ الف و ب)

تصویر شماره ۲۳-۳ الف — فضای داخلی مقبره امیر اسماعیل سامانی که چگونگی تبدیل فضای مربع به دایره گنبد را نشان می‌دهد.

تصویر شماره ۲۳-۳ ب — نمای بیرونی گنبد مقبره امیر اسماعیل سامانی

در دوران‌های بعد با روش‌های گوشه‌سازی، مربع را به هشت و سپس شانزده ضلعی تبدیل می‌کردند و دایره گنبد را روی آن می‌ساختند. شاهکار سلجوقی در گنبدسازی، گنبد تاج الملک (خاگی) در بخش شمالی مسجد جامع اصفهان می‌باشد که همه هنردوستان و معماران جهان را شگفت زده کرده است. (تصویر شماره ۲۴-۳ الف و ب) در این گنبد فضای واسط بین مربع پلان و دایره گنبد دو طبقه شده است. یعنی ابتدا مربع به هشت و در طبقه بعد به شانزده ضلعی تبدیل شده است.

تصویر شماره ۲۴-۳ الف - فضای زیر گنبد تاج الملک در مسجد جامع اصفهان،
چگونگی تبدیل از چهارضلعی زیر به هشت و شانزده ضلعی و سپس گنبد روی آن

تصویر شماره ۲۴-۳ ب - نمای داخلی از زیر گنبد تاج الملک در مسجد جامع اصفهان

گنبدهای ایرانی صرف نظر از نوع فن و تکنیکی که در ساخت آنها به کار رفته به دو دسته رُک و نار تقسیم می‌شوند. گنبدهای نار مانند گنبد مدرسه چهار باغ اصفهان می‌باشد. (تصویر شماره ۳-۲۵)

گنبدهای رُک نیز به سه دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از :

- ۱- گنبدهای هرمی مانند گنبد مقبره حاج عبدالصمد در نطنز. (تصویر شماره ۳-۲۶)
- ۲- گنبد مخروطی مانند گنبد قاپوس در شهر گنبد کاووس. (تصویر شماره ۳-۲۷)
- ۳- گنبدهای اورچین یا پله‌پله‌ای مانند گنبد مقبره دانیال نبی (ع) در شوش. (تصویر شماره ۳-۲۸)

تصویر شماره ۳-۲۵- مدرسه چهار باغ اصفهان (گنبد نار)

تصویر شماره ۳-۲۶- مقبره حاج عبدالصمد
در نطنز (گنبد رُک)

تصویر شماره ۲۸-۳- مقبره دانیال نبی (ع)
در شوش (گنبد اورچین یا پله پله ای)

تصویر شماره ۲۷-۳- گنبد قابوس (گنبد رک)

در خاتمه این قسمت چگونگی نگاه شاعر عصر صفویه به گنبد کاخ شاه طهماسب در قزوین را که نمونه ای از بیان مبانی نظری گنبد می باشد و برداشتی ملهم از فرهنگ همان روزگار بوده، را می آوریم :

که دادم شرح اوصافش کماهی

که در دنیا فی الواقع بهشتی

که با جان خست خستش راست پیوند

گل اش از شیر و جانها سرشته

به شکل شمس در چرخ معلى^(۱)

بدین زیسندگی ایوان شاهی

خصوصاً گنبدی جنت سرشتی

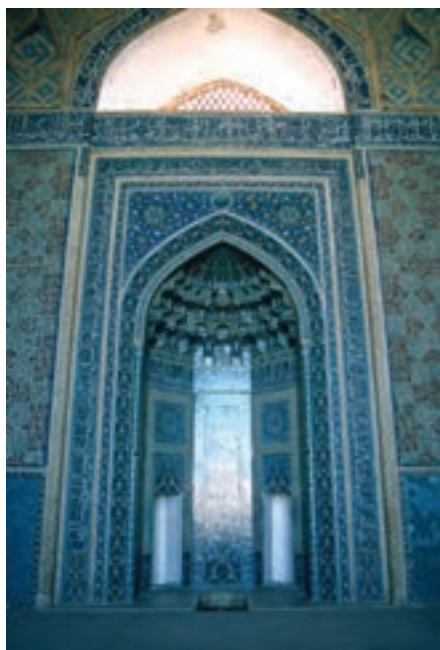
به دهر آن گنبدی رایت ماتد

خوایش نفقه بال فرشته

به سقفش شمس از جام مصفا

۱- خواجه عبدی بیگ شیرازی شاعر قرن دهم هجری در دربار صفوی

۶- محراب: محراب از نوآوری‌های نخستین معماری دوران اسلامی بوده است، که منشأ آن هنوز محل بحث و گفتگو است. این تاقچه و کاو فرو رفته در دیوار ضمن اینکه جهت قبله را نمایان می‌سازد، یادآور حضور پیامبر به عنوان اولین امام جماعت است. چون نخستین محراب در مسجد مدینه، در همان جایی است که پیامبر در خانه اصلی خود هنگام وعظ، بر حسب عادت در آنجا می‌ایستادند. محراب‌های ساخته شده در ایران به ویژه محراب‌های گچ‌بری شده نظیر محراب الجایتو که در قرن هشتم هجری قمری در مسجد جامع اصفهان ساخته شده، از ویژگی و زیبایی خاصی برخوردار است. از نمونه‌های زیبای محراب کاشی کاری شده، محراب مسجد جامع یزد می‌باشد. (تصویر شماره ۲۹-۳- الف و ب)

تصویر شماره ۲۹-۳- ب - محراب مسجد جامع یزد

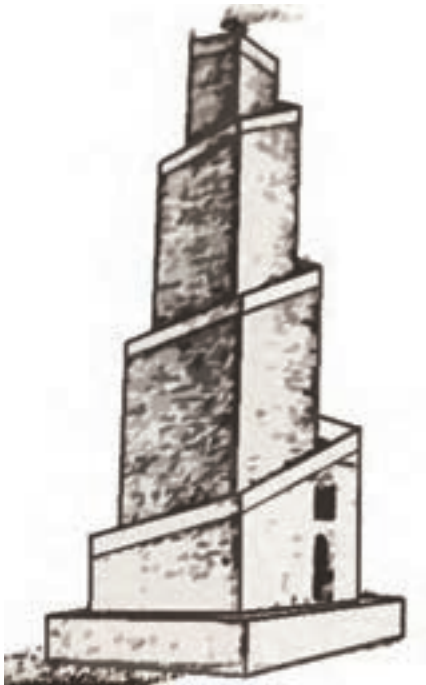
تصویر شماره ۲۹-۳- الف - محراب
الجایتو در مسجد جامع اصفهان

۷- مناره: مناره یکی از عناصر شاخص معماری در بناهای مذهبی اسلامی بوده؛ که پیشینه‌ای کهن در معماری ایران قبل از اسلام داشته است. در خصوص ریشه شکل‌گیری مناره نظرات مختلفی مطرح شده

۱- گلدسته یا مأذنه نیز نامیده شده است.

است. بعضی زیگورات را سر منشأ مناره‌های امروزی می‌دانند. بعضی نیز با بهره‌گیری از کلمه مناره، که اسم مکان و به معنای «محل آتش» یا «محل نور» می‌باشد، آتشکده را منشأ آن قلمداد می‌کنند.

پلکان‌های مارپیچ در حفاری‌های باستانی تپه حسنلو، نوشیجان تپه و ساختمان برج مانند در غرب نور آباد ممسنی و برج عظیم فیروز آباد با هسته‌ای مربع شکل و برج پلکانی، نمونه‌هایی از ابتدایی‌ترین ساختمان‌های برج مانند هستند. این بناها شاید زمینه‌ساز ظهور و پیوند سه عنصر معماری یعنی راه پله مارپیچ، برج استوانه‌ای یا چند ضلعی و میله مرکزی باشند، که پدید آورنده اولین نمونه‌های مناره در ایران شدند. (تصویر شماره ۳۰-۳)

تصویر شماره ۳۰-۳- طرح
بازسازی شده از برج فیروزآباد

استاد پیرنیا مناره را به عنوان عامل راهنما در کنار شاه‌راه‌ها و مسیرهای بیابانی و یا جنگلی برشمرده است، که در دوره‌های بعد به خصوص از زمان سلجوقیان به مقبره بانی آن، یا بزرگان دیگر تبدیل شده است. کاربرد آجر به عنوان مصالح، تنوع تزیینات و کتیبه‌های آجری و استفاده فراوان از فرم‌های استوانه‌ای و مخروطی از خصوصیات است که مناره‌های برجای مانده از دوره سلجوقی دارا می‌باشند. دوره سلجوقی را درخشان‌ترین دوران معماری اسلامی ایران به خصوص در احداث مناره معرفی کرده‌اند.

مناره مسجد جامع سمنان و دامغان را می‌توان از قدیمی‌ترین مناره‌های مساجد ایران دانست. براساس آثار برجای مانده مساجد اولیه بدون مناره، در قرون بعد با الحاق مناره به آنها، دارای این عنصر

شاخص معماری مسجد شدند که از آن جمله مسجد تاریخانه دامغان می‌باشد.

هرمناره، شامل چهار قسمت می‌باشد. (تصویر شماره ۳۱-۳)

۱- پایه، ۲- بدنه یا ساقه، ۳- محل گفتن اذان، ۴- تاج یا کلاهک

تصویر شماره ۳۱-۳- مناره مدرسه چهارباغ (مادر شاه سلطان حسین) اصفهان

تکیه و حسینیه

تکیه و حسینیه از نظر کارکرد شباهت‌های زیادی با یکدیگر دارند. که این امر تمایز کامل آنها را مشکل می‌سازد. با این حال می‌توان گفت که تکیه تنوع گسترده‌تری از بناها را شامل می‌شود. تکایا کاربرد وسیع‌تری نسبت به حسینیه‌ها دارند. تکایا صرفاً کاربرد مذهبی نداشته، بلکه نمایش‌های آیینی و حماسی نیز در آن انجام می‌شده است. در تکیه‌ها سکویی در وسط برای اجرای نمایش در نظر می‌گرفتند. یکی از معروف‌ترین تکایا، تکیه دولت بوده که ناصرالدین شاه پس از دیدن تئاترهای اروپایی و متأثر از آنها، دستور ساخت آن را داد. در این تکیه نمایش‌های رزمی، تعزیه‌خوانی، شبیه‌خوانی و داستان‌های عامیانه به روی صحنه می‌رفت. در سال ۱۳۳۰ هـ. ش در دوران پهلوی این تکیه به طور کامل تخریب شد. از نظر معماری تکیه مزبور موردی ویژه و استثنا بوده است. (تصویر شماره ۳۲-۳)

تصویر شماره ۳۲-۳- نقاشی استاد کمال الملک
از فضای داخلی تکیه دولت در تهران

در وسط صحن تکایا سکویی بلندتر از سطح زمین (حدود یک متر) به شکل دایره یا هشت ضلعی به قطر بین ۶ تا ۸ متر تعبیه می‌شد که به منزلهٔ سن فضای نمایش به کار می‌رفت. در اطراف صحن حیاط نیز اتاق‌ها یا حجره‌هایی در دو طبقه ساخته می‌شد. که معمولاً حجره‌های پایین مخصوص آقایان و غرفه‌های بالا مخصوص بانوان بوده است. (تصویر شماره ۳۳-۳)

حسینیه در ایران به مکانی گفته می‌شود که در ماه‌های محرم و صفر در آن مراسم سوگواری و عزاداری سالار شهیدان امام حسین (ع) برگزار می‌شود و نام آن نیز برگرفته از همین معنا است.

از دورهٔ صفویه به جهت توجه ویژه‌ای که معطوف عزاداری ماه محرم شد، حسینیه‌های بسیاری در نقاط مختلف ایران بنا گردید و یا مراکز محلات و میدان‌های شهر و روستا به گونه‌ای طراحی و ساخته شدند، که به عنوان تکیه و حسینیه در ایام عزاداری مورد استفاده قرار بگیرند. از این گروه

تصویر شماره ۳۳-۳- حسینیه زواره

می‌توان تعداد زیادی را در مناطق مرکزی ایران مانند یزد و نایین شناسایی کرد. حسینیه‌های مناطق مرکزی، شمال، شمال غربی، غرب و جنوب ایران از نظر معماری تفاوت‌های زیادی با یکدیگر دارند. در این میان نوع مربوط به مناطق مرکزی ایران عمومیت بیشتری دارند و از طراحی و ساخت نسبتاً همسانی برخوردار می‌باشند. در این نوع از حسینیه‌ها عناصر مشترکی وجود دارند که عبارتند از :

- ۱- صحن مرکزی روباز که مورد استفاده دسته‌های عزاداری قرار می‌گیرد.
 - ۲- ایوان‌ها، شاه نشین‌ها و تاق نماهای یک طبقه یا دو طبقه دور تا دور صحن که مورد استفاده شرکت‌کنندگان در عزاداری قرار می‌گیرد.
 - ۳- نمازخانه و فضای اصلی سر پوشیده.
 - ۴- فضاهای مورد نیاز دیگر مانند آشپزخانه، وضو خانه، آب انبار و ...
- در بعضی از حسینیه‌ها سکویی نیز در وسط برای اجرای شبیه‌خوانی و تعزیه‌خوانی می‌ساختند.

مصالح مورد استفاده در این حسینیه‌ها خشت خام و آجر و پوشش‌های آنها تاق و گنبد و در مواردی تیرپوش است و تزییناتی مانند آجرکاری، گچ‌کاری، آینه‌کاری دارند. از جمله تکایا و حسینیه‌هایی که تزیینات غنی دارند، می‌توان تکیه معاون الملک کرمانشاه و حسینیه امینی‌های قزوین و حسینیه مشیریه شیراز را نام برد.

در یزد محوطه و فضای تکیه بزرگ امیر چخماق با ساخت و سازهای شهری و خیابان‌کشی‌ها، از میان رفته است. اما در کنار میدان هنوز بخشی از بنای تکیه مرتفع، پله‌پله‌ای و مزین به کاشی‌کاری‌های زیبا واقع است. تقارن، تعادل و زیبایی این بنا آن را به عنوان یکی از عناصر شاخص شهر یزد تبدیل کرده است. (تصویر شماره ۳۴-۳)

تصویر شماره ۳۴-۳ تکیه امیر چخماق یزد

مدرسه یا مسجدی برای تعلیم

ایرانیان قبل از اسلام به اهمیت آموزش آگاه بودند. در زمان داریوش هخامنشی به دلیل اینکه اقوام و فرهنگ‌های مختلف تحت استیلای هخامنشیان بودند، لازم بود دست اندرکاران نظام خواندن و نوشتن را بیاموزند. اما آموزش در دوره‌های کهن غالباً به گروه و طبقه خاصی تعلق داشت و عموم مردم نمی‌توانستند به آن دسترسی داشته باشند. اگرچه از مراکز آموزشی اشکانی اطلاع درستی در

دسترس نیست، ولی ویژگی‌های آموزشی ساسانی روشن‌تر می‌باشد. در این دوره نقش و اعتبار دبیر در جامعه به قدری بود که موجب پیدایش طبقه خاصی به نام دبیران شد. نمونه توجه به آموزش در آن دوران تأسیس مدرسه جندی‌شاپور در خوزستان می‌باشد، که یکی از مراکز مهم تحقیقاتی در زمینه پزشکی و فلسفه در آن عصر بوده است.

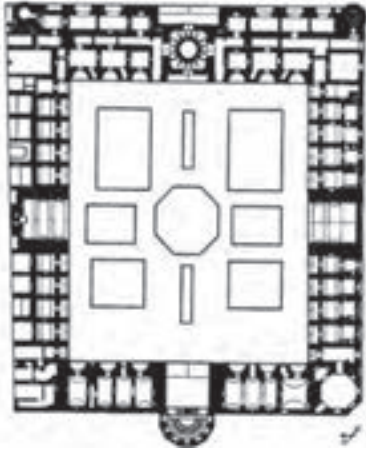
اسلام نیز از همان ابتدا و از همان لحظه‌ای که جبرئیل به حضرت محمد (ص) از جانب خداوند فرمود: «اقرا» یعنی بخوان، دارای ویژگی آموزشی و تمدن مکتوب گردید. در این قلمرو تحصیل علم و انتقال آن در رأس امور قرار گرفت. به همین دلیل در ابتدا آموزش در مساجد صورت می‌گرفت. در پای هر ستون مسجد جلسه‌ای به یکی از علوم مختلف فقه، حدیث، ... اختصاص می‌یافت، که آن را حلقه می‌گفتند. ولی به تدریج که بحث‌های علمی و گفت و گوهای متنوع آرامش مساجد را برهم زد، و از طرفی علوم تجربی نیازمند آزمایشگاه‌های مختلف گردیدند، کم‌کم نهاد مدرسه از دل مسجد خارج شد. در ابتدا آموزش در خانه استاد انجام می‌پذیرفت. ولی کم‌کم بنایی خاص را به خود اختصاص داد.

مدارک مکتوب نشان می‌دهد که پس از قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری، فضاهای مدارس به صورت جدا و متمایز از مسجد پدید آمد. از این میان می‌توان به یکی از اولین مدارس شیعی در خراسان به نام مدرسه فخریه در سبزوار اشاره نمود. از دیگر مدارس قرن چهارم هجری قمری مدرسه وقفی اصفهان به نام قبه بوعلی یا مدرسه علایی، محل تدریس ابن سینا بوده است. سلجوقیان با درایت وزیر مدبر خود خواجه نظام الملک، نظامیه‌ها یا همان مدارس علوم را در نقاط مختلف از جمله در مرو، بلخ، هرات، نیشابور، توس، ری و اصفهان ساختند.

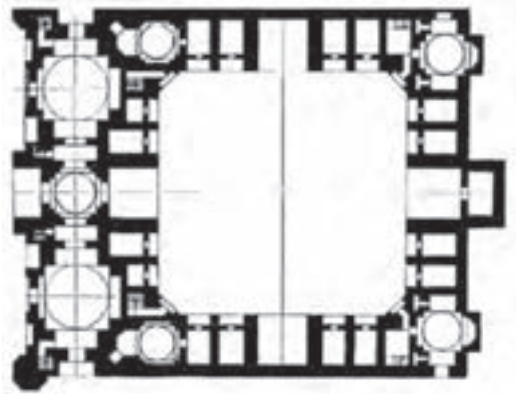
نقشه این مدارس همان نقشه درونگرایی خانه با حیاط مرکزی و چهار ایوان بود که در مناطق مختلف بخصوص خراسان رواج داشت. سپس حجره‌هایی نیز برای تحصیل و سکونت طلاب در اطراف حیاط ساختند. بنابراین منشأ نهاد مدرسه از مسجد بود و پلان آن با توجه به ویژگی‌های اقلیمی و مصالح، از خانه گرفته شده است.

زیباترین مدرسه ایران، مدرسه غیاثیه خرگرد، میان خواف و جام مربوط به معماری دوره تیموری می‌باشد. معمار آن قوم الدین شیرازی بود که پس از مرگ او غیاث الدین شیرازی آن را به اتمام رساند. پلان آن چهار ایوانی است. (تصویر شماره ۳۵-۳) در میان مدرسه‌های ایران، مدرسه خان شیراز از همه کامل‌تر و بزرگ‌تر است، ولی از دید دقت و تنوع در نقشه و در آمود^۱، مدرسه غیاثیه غنی‌تر می‌باشد. (تصویر شماره ۳۶-۳)

۱- آرایشی که پس از پایان کار ساختمان بر آن بیفزایند؛ تزئین الحاقی

تصویر شماره ۳-۳۶ — نقشه مدرسه خان شیراز

تصویر شماره ۳-۳۵ — نقشه مدرسه غیاثیه خرگرد در خراسان

تصویر شماره ۳-۳۷ — مدرسه چهارباغ (مادر شاه سلطان حسین) اصفهان

یکی از زیباترین بناهای دوره صفویه، مدرسه چهار باغ اصفهان می باشد که در کنار بازارچه بلند و کاروانسرای مادر شاه جای دارد. این مدرسه نیز چهار ایوانی است. (تصویر شماره ۳-۳۷) و ایوان جنوبی آن که به گنبدخانه راه دارد، دارای گنبدی خوش ترکیب با نگاره های اسلیمی به رنگ زرد و سیاه بر زمینه فیروزه ای است که به خوبی جلوه گری می کند.

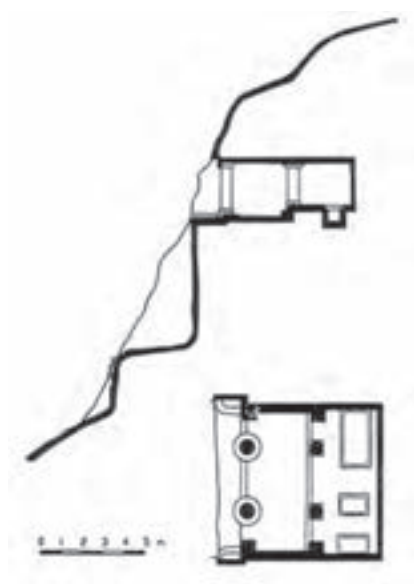
مقبره

معماری مقابر در میان گونه‌های مختلف معماری جایگاه خاصی دارد. این گونه از معماری ارتباط مستقیمی با اعتقادات داشته و از جنبه‌های مختلف تاریخی، هنری، اجتماعی و اقتصادی قابل بررسی می‌باشد. ساخت مقابر نمادی از اعتقاد به جهان پس از مرگ و ارادت و علاقهٔ دوستان متوفی، به وی می‌باشد.

۱- مقابر پیش از اسلام

در ایران اولین بناهای آرامگاهی به صورت دخمه‌های^۱ شاهانه شکل گرفتند. در شاهنامه در مورد مرگ رستم به صراحت به ساخت آرامگاهی در خورشان وی اشاره شده است:

بر باغ اندرون و خم‌ای ساختند / سرش را به ابر اندر افروختند

تصویر شماره ۳۸-۳- برش و پلان
مقبرهٔ صخره‌ای فخریکا

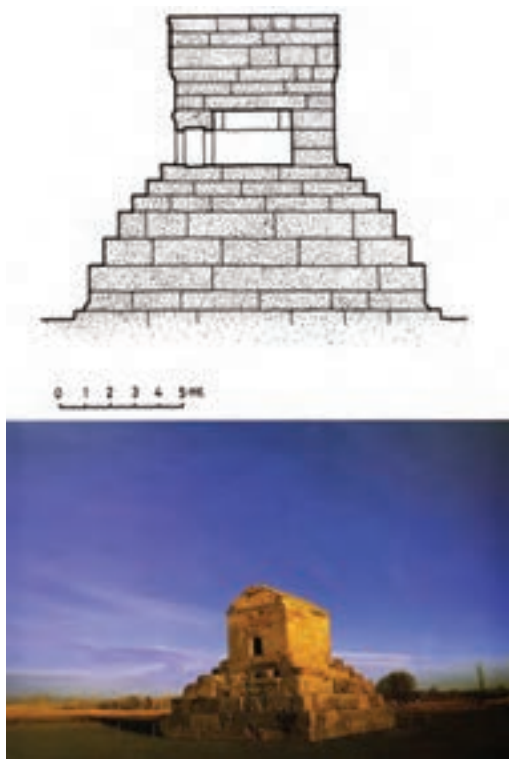
در زمان مادها در دل کوه‌ها به اتاقک‌های تدفینی بر می‌خوریم که اغلب جنبهٔ مذهبی داشته‌اند. این گونه از معماری آرامگاهی در زمان مادها بیشتر در ناحیهٔ کردستان ایران و قسمتی از خاک کنونی عراق و همچنین در آذربایجان غربی پراکنده است. که از جملهٔ آنها فخریکا در کردستان (تصویر شماره ۳۸-۳)، فرهاد و شیرین در کرمانشاه و دا و دختر^۲ واقع در ممسنی استان فارس می‌باشد.

در ادوار بعد در زمان هخامنشیان این گونه از معماری صخره‌ای در تخت جمشید و نقش رستم به اوج خود رسید. اتاق‌های تدفینی که در دل کوه‌ها کنده می‌شده‌اند تا مدتی پس از براندازی سلسله هخامنشی نیز رواج داشتند. در میان مقابر هخامنشیان مقبره کوروش

۱- دخمه در زبان فارسی به معنی حفره تنگ و تاریک است.

۲- به معنای مادر و دختر

را می‌توان استثنا دانست. فرم کوهسان این آرامگاه زیگورات را به یاد می‌آورد. زیگورات‌ها که خود نمادی از کوه به عنوان مظهر خیر و برکت و قداست بودند، همواره در فرهنگ‌های مختلف مدنظر قرار گرفته‌اند.

تصویر شماره ۳۹-۳ آرامگاه کوروش در پاسارگاد

علاوه بر این، معماری هخامنشی برگرفته از معماری سنگی اورارتوها^۱ بوده است. همچنین طی کشورگشایی‌هایی که کوروش و کمبوجیه به مصر کردند، مشاهده مقابر هرمی آنان، در شکل‌گیری این مقبره بی‌تأثیر نبوده است. مقبره کوروش دارای ۶ پله می‌باشد، که از پایین به بالا، از ارتفاعشان کاسته می‌شود. مقیاس واقعی این بنا زمانی مشخص می‌شود که در نظر بگیریم که ارتفاع پایین‌ترین پله آن بلندتر از قامت آدمی می‌باشد. این بنا پیش از مرگ کوروش ساخته شد و وقتی که وی در جنگی در شمال خاوری کشته شد، جسدش را برای دفن کردن به پاسارگاد و این مکان آوردند. (تصویر شماره ۳۹-۳)

چند تن از پادشاهان هخامنشی در

جلگه تخت جمشید و بر سینه کوه، در محلی به نام نقش رستم آرامگاه‌هایی را برای خود ساختند. نمای این آرامگاه‌ها به صورت نقش برجسته و از بناهای تخت جمشید و شوش سرمشق گرفته‌اند. (تصویر شماره ۴۰-۳)

۲- مقابر بعد از اسلام

وجود آرامگاه‌ها و پیوند دیرینه‌ای که از دیر باز با فرهنگ ایرانی - اسلامی داشته‌اند، باعث شد تا پس از اسلام در اکثر شهرها و ناحیه‌ها آرامگاه‌ها ساخته شود. با مهاجرت فرزندان ائمه (ع) به ایران آرامگاه‌های آنان به زیارتگاه‌های مقدسی تبدیل شد که زوار از اقصای نقاط به زیارت آنها می‌آمدند.

۱- اقوامی که قبل از مادها در شمال غرب ایران زندگی می‌کردند و معماری سنگی داشتند.

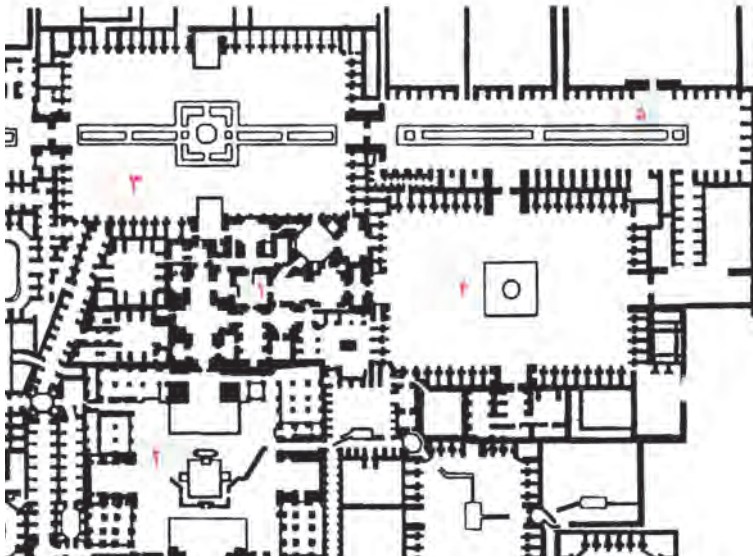
تصویر شماره ۴۰-۳- نمای مقبره صخره‌ای
داریوش بزرگ در نقش رستم نزدیک تخت جمشید

از میان امامان معصوم تنها مرقد امام رضا (ع) در شهر مقدس مشهد واقع می‌باشد. آرسن^۱ پیرامون آرامگاه مطهر حضرت امام رضا (ع) مانند مسجد جامع اصفهان، گنجینه معماری سنتی ایران است. چون ساختمان‌هایی از شیوه‌های گوناگون در دوره‌های مختلف در آن یافت می‌شود.

حرم امام رضا (ع) کهن‌ترین بخش آستان قدس، ساختمان چهارگوشه‌ای است که هر ضلع آن نزدیک به ۱۰ متر است. این ساختمان چند بار به دستور فرمانروایان زمان، ویران شده که در زمان تیموریان پیرامون آن فضاهایی ساخته شد. مسجد گوهر شاد، صحن عتیق، سپس ساختمان‌های دیگر به آن پیوست. در زمان صفویان نیز ساخت و سازهایی در آن صورت پذیرفت. و علاوه بر ایوان‌ها، گلدسته طلا بر روی ایوان شاه عباسی افزوده شد. (تصویر شماره ۴۱-۳)

زیارتگاه‌ها و مقابر متبرک دیگر منتسب به فرزندان و اقوام نزدیک امامان معصوم می‌باشند. آستان حضرت معصومه (س) در قم و زیارتگاه شاه چراغ در شیراز، و آستانه شاه عبدالعظیم در شهر ری از این نمونه‌ها می‌باشند.

۱- آرسن یعنی مجموعه ساختمانی که شامل کاربری‌های مختلف بوده است.

۱- محل ضریح	۴- صحن نو
۲- مسجد گوهرشاد	۵- خیابان های صفوی
۳- صحن عتیق	

تصویر شماره ۴۱-۳- مشهد، بارگاه امام رضا(ع)

برج های مقبره ای بعد از اسلام را ایران شناسان الهام گرفته از آتشکده های زرتشتی و چادرها و خیمه های سلجوقی دانسته اند.

از اولین نمونه های برج های چهار گوش، مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا است که آجرکاری نمای بیرونی آن بسیار زیبا و مانند حصیر در هم بافته شده و گنبد آن شبیه گنبدهای ساسانی است. (تصویر شماره ۴۲-۳ الف و ب)

فرم غالب آرامگاه های ایران تا اوایل حکومت سلجوقیان چهار ضلعی گنبددار بود، از این به بعد برج های مقبره ای به چند ضلعی های منتظم و یا استوانه ای تبدیل گشت. این برج ها اغلب دارای بامی مخروطی یا گنبدی شکل می باشند. نمای بیرونی این برج ها اغلب آجر و نماسازی و بدنه آنها به صورت مضرّس^۱ ترین شده است.

۱- دندانه، دندانه یا تَرک ترک

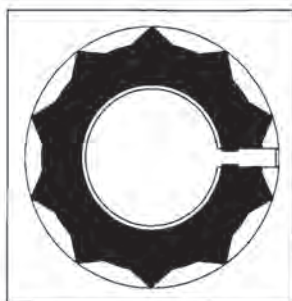
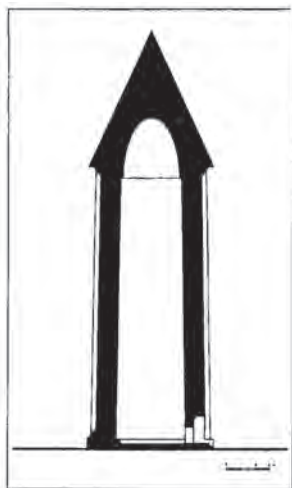

تصویر شماره ۴۲-۳- الف - مقبره امیر اسماعیل سامانی

تصویر شماره ۴۲-۳- ب - پرسپکتیوی از مقبره امیر اسماعیل سامانی

گنبد قابوس یکی از خوش تناسب‌ترین ساختمان‌های جهان در سدهٔ چهارم هجری قمری در استان گلستان می‌باشد. این ساختمان یک میل راهنماست؛ که هم نشان شهر و هم مدفن قابوس بنیادکنندهٔ آن می‌باشد. این برج که به ارتفاع ۵۵ متر است، ده پاییل^۱ گرداگرد استوانه‌ای آن را فرا گرفته است. (تصویر شمارهٔ ۳-۴۳)

تصویر شمارهٔ ۳-۴۳- گنبد قابوس
در گنبد کاووس

از نمونه برج‌های استوانه‌ای می‌توان برج لاجیم در مازندران و از نمونه‌های هشت ضلعی برج‌های دوگانهٔ خرقان^۲ قزوین را نام برد. (تصویر ۳-۴۴ الف و ب)

تصویر شمارهٔ ۳-۴۴- الف - برج خرقان قزوین

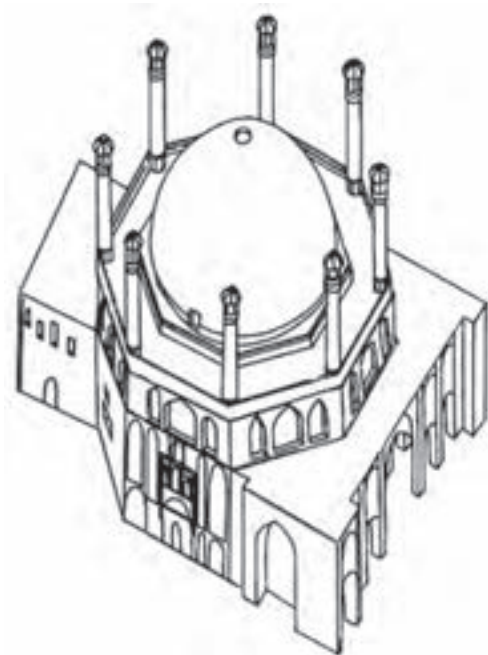
۱- پشت‌بندی همچون منشور مثلثی شکل

۲- دو برج جدا ولی کنار هم

تصویر شماره ۴۴-۳-ب- نمای آجری برج خرقان قزوین

باشکوه‌ترین ساختمان دوره ایلخانی، مقبره اولجایتو در سلطانیه معروف به گنبد سلطانیه می‌باشد. این ارسن بزرگ در برگیرنده بیمارستان، خانقاه و میانسرای بزرگ بوده، که تنها گنبد خانه و آرامگاه الجایتو بازمانده است. این بنا هشت وجهی است که قطر داخلی آن نزدیک ۲۶ متر و نوک گنبد تا کف زمین ۵۰ متر ارتفاع دارد. هشت منار باریک بر هشت کنج بنا قرار گرفته است.

تصویر شماره ۴۵-۳-الف- نمایی

سه بعدی از گنبد سلطانیه در زنجان

ویژگی‌های ساختمانی و نیارشی گنبد این بنا آن‌چنان است که دانشمندی چون رئیس وقت دانشکده معماری فلورانس^۱ ساختمان گنبد کلیسای «سانتاماریا دل فیوره» در شهر فلورانس ایتالیا را برگرفته از این گنبد دانسته است. (تصویر شماره ۴۵-۳-الف و ب)

به طور کلی مقابر مربوط به اهل علم و فضیلت، ادیبان، پادشاهان و امرا بوده است. ولی برخی از اماکن مقدّس به دلیل وجود آثار و برکاتی که در آنهاست، موجب تبرّک گشته‌اند، مانند زیارتگاه قدمگاه در نزدیکی نیشابور و زیارتگاه جمکران در نزدیکی قم.

۱- پروفیسور سن پائولوزی

تصویر شماره ۴۵-۳ ب- نمایی از گنبد سلطانیه

کلیسا

کلیساهای از اماکن مذهبی خاص مسیحیان است، که مراسم عبادی، دینی و اجتماعی خود را به ویژه در روزهای یکشنبه در آنجا برگزار می کنند. کلیه مراسم عقد، ازدواج و تولد و اعیاد مربوط به حضرت مسیح (ع) در این محل ها انجام می شود. با اشاعه دین مبین اسلام در ایران، اقلیت های مذهبی- ادیان زرتشتی، کلیمی و مسیحی محدودیتی برای برپایی مراسم مذهبی خود پیدا نکردند. کلیساهای مسیحی به سبک خاصی ساخته شده است. مهم ترین ویژگی کلیساهای گنبد مخروطی شکل و جهت شرقی - غربی ساختمان آن می باشد. محراب کلیسا در بخش شرقی آن قرار دارد. محراب از صحن داخل کلیسا مرتفع تر است.

کلیساهای مسیحیان ایران را می توان به سه گروه تقسیم کرد :

الف) کلیساهایی که پیش از سده چهاردهم میلادی ساخته شده اند.

ب) کلیساهای ساخته شده در روزگار صفویه.

ج) کلیساهای ساخته شده در سده های ۱۹ و ۲۰ میلادی.

الف) کلیساهای مربوط به پیش از سده چهاردهم میلادی : بیشتر در آذربایجان قرار دارند. این کلیساهای با سنگ ساخته شده اند. قدیمی ترین کلیسای ایرانیان مسیحی، تادئوس مقدس (قره کلیسا) در ۱۵ کیلومتری ماکو است، که در سده ششم میلادی ساخته شده است. به سبب دفن یکی از حواریون حضرت مسیح در این کلیسا، این مکان نزد مسیحیان بسیار محترم است و هر سال در فصل

تابستان و در روز معینی، مسیحیان از سراسر جهان به زیارت آن می‌آیند. (تصویر شماره ۴۶-۳)

تصویر شماره ۴۶-۳ — کلیسای تادئوس
مقدس (قره کلیسا) در ۱۵ کیلومتری ماکو

ب) کلیساهای دوره صفویه: بیشتر در اصفهان قرار دارند و با ترکیبی از مصالح خشت، آجر و سنگ بنا شده و گنبد آنها گرد و مدور است. نماهای خارجی آنها دارای قابندی‌هایی به شیوه خانه‌های اصفهان است. هنرمندان ارمنی اصفهان تحت تأثیر هنر مسیحی و ایرانی و با الهام از سبک‌های اروپایی و به خصوص ایتالیایی، نقاشی‌های بسیار زیبایی را با موضوعات برگرفته از انجیل بر روی دیوارهای کلیساهای اصفهان ترسیم کردند. (تصویر شماره ۴۷-۳)

تصویر شماره ۴۷-۳ — نقاشی‌های ترسیم شده بر کلیساهای اصفهان

معماران مسیحی جلفای اصفهان با تطبیق هنر معماری خود با شرایط خاص سیاسی دوران صفوی و ویژگی‌های اقلیمی محل، دست به خلق شاهکارهای بی‌همتایی زدند. آنان کلیهٔ کلیساها را از نظر اصول مذهبی و پلان منطبق با کلیساهای ارمنستان و از نظر شکل خارجی نما، هماهنگ با معماری ایرانی بنا نهادند. این تلفیق، بناهای منحصر به فردی پدید آورد. که نمونهٔ آن را در هیچ کجای دنیا نمی‌توان دید.

از نمونه کلیساهای جلفای اصفهان، کلیسای استپانوس مقدس می‌باشد. کلیسای وانک از دیگر کلیساهای اصفهان به دلیل افزوده شدن فضاهایی به آن، به منزلهٔ موزه و کتابخانه نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. (تصویر شمارهٔ ۴۸-۳)

تصویر شمارهٔ ۴۸-۳- کلیسای وانک اصفهان

ج) کلیساهای ساخته شده در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی در ایران : دارای گنبدی تیز و چند ضلعی هستند و با الهام از سبک معماری کلیساهای ارمنستان ساخته شده‌اند. که نمونهٔ آن کلیسای سرکیس مقدس در تهران می‌باشد. (تصویر شمارهٔ ۴۹-۳)

از زمان تأسیس سازمان‌های دولتی حفظ و نگهداری آثار باستانی ایران، کلیه کلیساهای جلفای اصفهان نیز در زمرهٔ میراث ملی کشور به حساب آمدند و در حال حاضر، همگی آنها تحت حفاظت سازمان میراث فرهنگی قرار دارند.

تصویر شماره ۴۹-۳- کلیسای سرکیس مقدس در تهران

سوالات فصل سوم

- ۱- جایگاه مسجد را در معماری گذشته کشورمان بیان کنید.
- ۲- چرا مسجد را می‌توان به عنوان نماینده معماری ایران در دوران پس از اسلام دانست؟
- ۳- ویژگی‌های معبد آناهیتا را بنویسید.
- ۴- الگوی فضایی آتشکده‌ها را شرح دهید.
- ۵- ویژگی‌های آتشکده آذرگشسب را بنویسید.
- ۶- منبع الهام و مفهوم زیگورات‌ها را بنویسید.

- ۷- دو ویژگی مهم زیگورات چغازنبیل را بنویسید.
- ۸- دو نمونه از مساجدی که بر روی آتشکده ساخته‌اند را نام ببرید.
- ۹- ویژگی‌های مسجد پیامبر اکرم (ص) را بنویسید.
- ۱۰- انواع مهم مساجد ایرانی را نام ببرید.
- ۱۱- ویژگی‌های مسجد جامع فهرج را بنویسید.
- ۱۲- در کدام مسجد نقش درهای ساسانی، نگاشته شده است؟ چرا؟
- ۱۳- ویژگی‌های مسجد تاربخانه دامغان را بنویسید.
- ۱۴- طرح اولیه مسجد جامع اصفهان چگونه بوده است؟
- ۱۵- چگونه چهار تاقی تبدیل به مسجد شد؟
- ۱۶- اولین بنای ایوان دار را نام ببرید.
- ۱۷- انواع مساجد ایوان دار را نام ببرید.
- ۱۸- علل ورود چهار تاقی گنبددار را در مساجد شبستانی ایرانی بیان کنید.
- ۱۹- نحوه تبدیل مساجد شبستانی به مساجد گنبددار را بنویسید.
- ۲۰- مزیت‌های استفاده از ایوان را در بناهای ایرانی توضیح دهید.
- ۲۱- ویژگی فضای ورودی مساجد را بنویسید.
- ۲۲- جایگاه، اهمیت و عناصر حیاط مساجد ایرانی را بنویسید.
- ۲۳- یک نمونه از مساجد بدون حیاط را نام ببرید.
- ۲۴- دو ایوان مسجد جامع اصفهان را نام ببرید.
- ۲۵- علت استفاده از گنبد در بناهای مساجد را بنویسید.
- ۲۶- گنبدهای بناهای ساسانی را توصیف کنید.
- ۲۷- در کدام بنا، برای اولین بار فضای انتقالی در گنبد شخصیت یک طبقه مستقل را پیدا کرد؟
- ۲۸- انواع گنبدهای بناهای ایرانی را نام ببرید.
- ۲۹- محراب الجایتو در کدام مسجد قرار دارد؟
- ۳۰- سه عنصری که اولین منارهای ایرانی را شکل دادند نام ببرید.
- ۳۱- قدیمی‌ترین منارهای ایران را نام ببرید.
- ۳۲- هر منار شامل چه بخش‌هایی است؟

- ۳۳- معروف‌ترین تکیه ساخته شده در زمان ناصرالدین شاه را نام ببرید.
- ۳۴- عناصر مشترک حسینیه‌ها در مناطق مرکزی ایران را نام ببرید.
- ۳۵- سابقه آموزش در قبل از اسلام را بیان کنید.
- ۳۶- چگونگی شکل‌گیری نهاد مدرسه در بعد از اسلام را بنویسید.
- ۳۷- نظامیه‌ها توسط چه کسی و در چه دورانی ساخته شده؟ چند نمونه آن را نام ببرید.

- ۳۸- پلان مدارس برگرفته از چه بنایی است؟
- ۳۹- ویژگی‌های مدرسه غیاثیه خرگرد را بنویسید.
- ۴۰- مدرسه چهار باغ اصفهان را شرح دهید.
- ۴۱- علت ساخت مقابر را بنویسید.
- ۴۲- ویژگی‌های معماری مقابر مادی را بنویسید.
- ۴۳- مقابر صخره‌ای هخامنشیان در کجاست؟
- ۴۴- ویژگی‌های مقبره کوروش را بنویسید.
- ۴۵- چرا آرسن پیرامون آرامگاه مطهر امام رضا (ع) گنجینه معماری سنتی ایران است؟

- ۴۶- منبع الهام برج‌های مقبره‌ای بعد از اسلام را بنویسید.
- ۴۷- از اولین نمونه‌های برج‌های چهار گوش مقبره‌ای یکی را نام ببرید.
- ۴۸- ویژگی‌های معماری مقبره گنبد قابوس را بنویسید.
- ۴۹- کلیساهای مسیحیان ایران به چند گروه تقسیم می‌شوند؟ نام ببرید.
- ۵۰- کلیسای تادئوس مقدس در کجاست؟
- ۵۱- ویژگی کلیساهای دوره صفویه را بنویسید.
- ۵۲- دو نمونه از کلیساهای ساخته شده در دوران صفویه را نام ببرید.
- ۵۳- منبع الهام کلیساهای سده نوزدهم و بیستم را در ایران بنویسید.

معماری تجاری و خدماتی

گرم خانه حمام نوبر تبریز

بازار
کاروانسرا
حمام
پل

هدف‌های رفتاری : در پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که :

- ۱- علت رونق بازارها در ایران را شرح دهد.
- ۲- چگونگی شکل‌گیری یکپارچگی مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در شهر سنتی ایران را بیان کند.
- ۳- معماری بازارهای ایران در دوره‌های مختلف تاریخی را بیان کند.
- ۴- نهاد تأمین امنیت جاده در زمان هخامنشیان را نام ببرد.
- ۵- اهمیت کاروانسرا را از نظر اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی شرح دهد.
- ۶- معماری انواع کاروانسرا را شرح دهد.
- ۷- معماری اجزای مختلف حمام را بیان کند.
- ۸- علت ساخت پل در روزگاران قدیم را بیان کند.
- ۹- مهم‌ترین پل‌های ساخته شده در ایران با ذکر مشخصات و موقعیت جغرافیایی آنها را نام ببرد.

مقدمه

در تمدن ایرانی همچون سایر تمدن‌ها، کاروان‌ها همواره در راه و رفت و آمد بودند. نهاد تأمین جاده‌ها با ایستگاه‌های کمکی در مناطق خاصی از مدت‌ها پیش، در زمان کوروش هخامنشی راه افتاده بود. به تعبیر هردوت : «یکی از اختراعات ایرانیان این بود که در مقاطع مختلف جاده‌ها، ایستگاه‌هایی با میهمان‌خانه‌های باشکوه برپا کرده بودند و جاده‌ها همواره ایمن بود. چون همیشه در آنها تردد صورت می‌گرفت. تعداد ایستگاه‌ها با پست‌خانه‌های جاده ساردیس تا شوش ۱۱۱ عدد می‌رسید.»

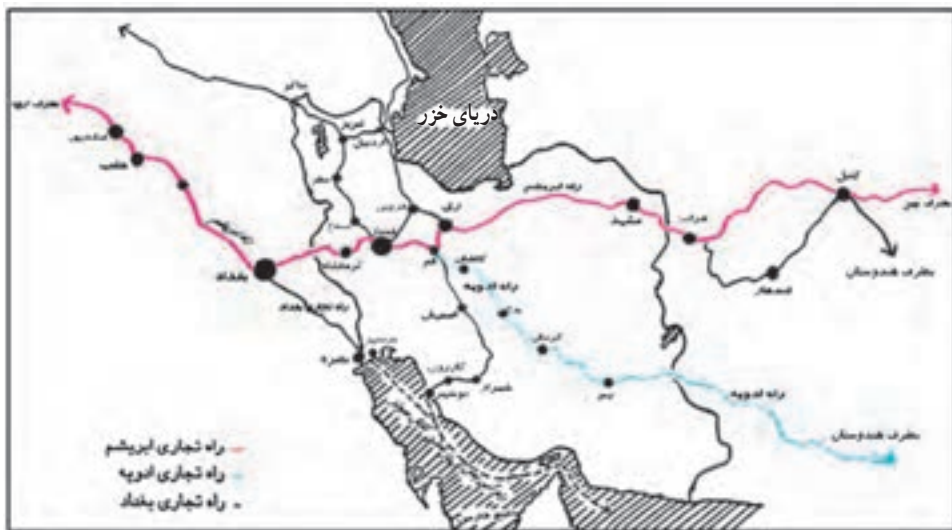
اسلام علاوه بر سنت بازرگانی، اشتیاق و علت دیگری نیز در مسلمانان برای سفر برانگیخت و آن هم مناسک حج و سفرهای زیارتی دیگر بود. علاوه بر آن طالبان علم که به پیروی از سفارشات دینی، دنبال علم تا چین هم می‌رفتند، به طور مداوم دست به مسافرت می‌زدند تا در محضر استادانی در نقاط مختلف به آموختن بپردازند. ثروت شهرها به حمل و نقل کالاهای نقاط دور دست اتکا داشت. لذا سیاحان، تجار، زوّار و طلاب در شرایط سخت و سرزمین‌های ناآرام همواره به دنبال جاهای امن و پناهگاهی در شهرها و بین راه‌ها بودند.

بازار

بازارهای سنتی ایران به عنوان جزئی مهم و زنده از شهر و در مجموع، عامل اقتصادی، تجاری، اجتماعی و فرهنگی مهمی در زندگی گذشته ما بوده است. امروزه در پی تحولات اخیر، بازارها دیگر نمی‌توانند عملکرد قبلی خود را در شهرها داشته باشند و این امر سبب گسیخته شدن ارتباط آنها با دیگر عناصر شهری و زندگی اجتماعی مردم شده است. این قطع ارتباط که خود به نوعی قطع زندگی بازارهاست، لاجرم به مرگ تدریجی کالبد برخی از آنها نیز منجر شده است.

بازرگانی و بازار

موقعیت سوق الجیشی ایران به دلیل قرارگیری در منطقه‌ای بین قاره‌ای و قرارگیری بر سر راه عبور کاروان‌ها و راه‌های ارتباطی باعث اهمیت یافتن بازرگانی و ایجاد گسترش شهرها، به خصوص در حاشیه نواحی خشک و بیابانی قسمت‌های مرکزی شده است. شکل‌گیری و توسعه شهرهایی که بر تقاطع راه‌های بازرگانی قرار داشتند، مرهون همین دادوستدهای اقتصادی بود. در حقیقت بازرگانی و به دنبال آن تشکیل بازارها، به عنوان مهم‌ترین علت وجودی برخی از شهرهای مهم قابل بررسی است. (تصویر شماره ۱-۴)

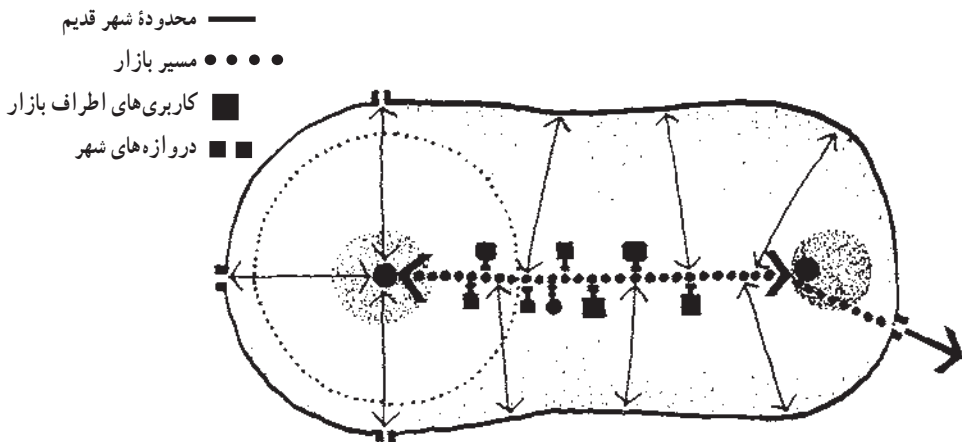
تصویر شماره ۱-۴ - راه‌های تجاری مهم در گذشته

بررسی اجمالی سیر تحول تاریخی بازارها

پدیده بازار در ایران مانند هر موجود زنده‌ای، تداوم خود را در طی تاریخ، از ابتدای پیدایش جوامع انسانی در چند هزاره پیش از میلاد حفظ کرده است. در دوره ساسانیان براث رواج بازرگانی داخلی و توسعه شهرها و شهرنشینی، چنین فضایی پا به عرصه وجود نهاد.

در ابتدای این شکل‌گیری، بازار در بیرون دروازه‌های شارستان در محدوده ریض به صورت کاملاً ابتدایی تشکیل شده بود، ولی در گسترش‌های بعد در دوره ساسانی عنصر بازار به عنوان ستون فقرات شهر از دل شارستان شروع می‌شد و دامنه خود را به حاشیه ریض می‌گسترانید. این عنصر نقش اساسی در ساماندهی شهر اسلامی نیز ایفا کرد. با ایجاد مسجد جامع تغییری مهم در ساختار بازار و تنظیم فضایی آن به وجود آمد.

از این زمان به بعد بازار که از یکی از دروازه‌های اصلی شهر آغاز می‌شد، پس از اتصال به قلب نمادین شهر یعنی مسجد جامع و در ادامه به کاخ، تا دروازه مقابل کشیده می‌شد. با رشد بازار، شهر صاحب ستون فقرات و محور اصلی می‌شد و از طریق بازارچه‌ها کوچه‌های فرعی به خانه‌ها متصل می‌شد. میان این ساختار و در همجواری محور اصلی، فضاهای دیگر شهر همچون حمام‌ها، مدرسه‌ها، کاروانسراها، مسجدها، تکیه‌ها، سقاخانه‌ها، زورخانه‌ها، قهوه‌خانه‌ها و حجره‌های بازرگانان و ... شکل می‌گرفت و بدین ترتیب در شهر سنتی گذشته کلیه فضاهای مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر، یکپارچه و پیوسته می‌شد. (تصویر شماره ۲-۴)

تصویر شماره ۲-۴- موقعیت بازار در شهر با توجه به دروازه‌های آن

این روند با حمله مغول در قرن هفتم هجری قمری تضعیف شد. ولی با استقرار دولت صفوی به عنوان متمرکزترین دولت ایرانی دوره اسلامی دوباره به اوج خود رسید اما در اواخر عهد قاجار، به تدریج با ورود فناوری مدرن، زمینه‌های دگرگونی فضایی و کالبدی بازارها نیز فراهم شد. تا آنکه از اوایل قرن حاضر با ورود اتومبیل به عرصه حیات شهری، خصوصیات کالبدی و فضایی شهرها و در نتیجه بازارها دچار دگرگونی شد. بافت شهرها به واسطه خیابان‌ها گسیخته گردید. فضاهای عمومی و دولتی جدید در کنار خیابان‌ها احداث شد. به تدریج بسیاری از فعالیت‌هایی که در گذشته در بازارها جریان داشتند به علت برخورداری از دسترسی، امکانات بهتر و ارزش اجتماعی روز افزون‌تر فضاهای جدید، به جدارهای کنار خیابان‌ها انتقال یافتند.

انواع بازارها

بازار در شکل کلی خود نهادی منحصر به شهرها نبوده است. بازار به عنوان شبکه عرضه و تقاضا و مبادلات کالا و خدمات در ایران، در همه اجتماعات قومی، فرهنگی و ملی دیده می‌شود. براین اساس انواع بازار را در ایران می‌توان به طور کلی به شرح زیر دسته‌بندی کرد^۱:

۱- روستایی

۲- عشایری

۳- شهری

بازارهای روستایی؛ بیشتر به صورت ادواری و فاقد فضای کالبدی و در ارتباط با تعدادی از روستاهای مجاور هم و متناسب با میزان تولید آنها به صورت سالانه، ماهانه، هفتگی و ... شکل می‌گیرد.

بازارهای عشایری؛ نیز فاقد فضای کالبدی و اغلب به صورت فصلی و برای مبادله محصولات دامی و دستی عشایر که در فصول خاصی تولید می‌شود، به وجود می‌آید.

بازارهای شهری؛ اغلب شهرهای ایران دارای یک بازار اصلی هستند. که در گذشته بسته به حوزه نفوذ و قدرت خود، علاوه بر کارکرد اقتصادی، نقش‌های دیگری همچون اجتماعی، سیاسی، مذهبی و ارتباطی هم داشتند. یعنی در بازارها مردم در تصمیمات اقتصادی و اجرایی مرتبط با شهر سهیم می‌شدند. امور اجرایی شهر توسط داروغه در فضاهایی که به همین منظور در بازارها تعبیه شده بود، هدایت می‌شد. اتصال مساجد و حسینیه‌ها به بازار، آن را به عنوان مکانی مناسب برای برگزاری

۱- تقسیم‌بندی دیگر از بازارها، بر اساس زمان تشکیل آنهاست: الف) بازارهای دائمی، ب) بازارهای موقت (ادواری)

مراسم مذهبی تبدیل کرد. همچنین بازار مهم‌ترین محور و شاهراه ارتباطی در شهرهای قدیمی محسوب می‌شد. بیشترین آمد و شد شهروندان در آن صورت می‌گرفت و اطلاعات و اخبار و ... از طریق حضور در آن به اطلاع مردم می‌رسید.

در اکثر شهرهای بزرگ علاوه بر بازار اصلی شهر، بازارهای دیگری با اهمیت‌های کمتری نیز شکل می‌گرفت. بازارهایی چون بازار ناحیه‌ای، بازارچه محله‌ای، بازار بیرون شهر و بازار زیارتی، که هنوز هم در بعضی از مناطق با شدت و ضعف متفاوت به حیات خود ادامه می‌دهند.

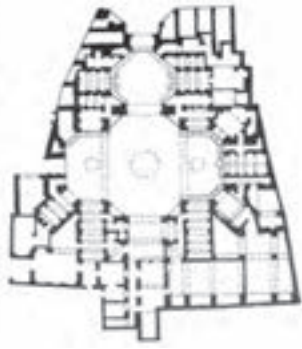
عناصر ساختاری بازار

بازار سنتی ایران برای رفع نیازهای عمومی دارای تعدادی بنا با طرح و موقعیت مکانی مناسب برای پذیرا شدن فعالیت‌های مختلف بوده است. بعضی از این اجزاء و خصوصیات آنها به شرح ذیل می‌باشد:

الف) راسته، یا گذرگاه اصلی و فرعی بازار؛ مسیری نسبتاً طولانی است که در دو طرف آن دکان‌ها و فروشگاه‌های به هم پیوسته، رو به گذر قرار گرفته‌اند. از خصوصیات مهم راسته‌ها به عنوان عنصر بنیادی بازار، قرارنگرفتن خانه‌های مسکونی در میان آنهاست. به منظور حفظ حریمیت، راسته اصلی، به راسته‌های فرعی و سپس به کوچه‌هایی که واحدهای مسکونی در آن قرارداشت، می‌رسید.

ب) سرا، به طور کلی شامل یک حیاط میانی است، که حجره‌های به هم پیوسته دور حیاط آن قرار گرفته‌اند. تفاوت سراها بیشتر در شکل زمین، تعداد طبقات، نوع ایوان، رواق و راهروهاست. معمول‌ترین نوع سراها دو طبقه هستند. سراها محل فروش عمده کالا بوده است.

ج) تیمچه، فضاهای سروشیده‌ای هستند که به عرضه یک نوع کالا اختصاص دارند. به ندرت، تیمچه‌های روباز هم دیده می‌شوند، که بسیار محدود و کوچک هستند. تیمچه‌ها یک فضای آزاد در وسط دارند و اطراف آنها حجره‌ها یا مغازه‌ها در یک و یا در دو طبقه قرار گرفته‌اند. چون تیمچه‌ها اغلب مسقف هستند، از این رو معماران و هنرمندان ایرانی، چیره‌دستی و مهارت خود را به نوعی در آرایش تیمچه‌ها به کار بسته‌اند. بنابراین سقف اکثر تیمچه‌ها کاربندی و رسمی‌بندی و در گوشه‌ها مقرنس‌کاری شده است. یکی از تیمچه‌های معروف ایران تیمچه امین الدوله در کاشان است که مقرنس‌کاری سقف این تیمچه از شاهکارهای هنری ایران محسوب می‌شود. این بنا در دوره قاجار ساخته شده است. (تصویر شماره ۳-۴ الف و ب)

تصویر شماره ۳-۴- الف - نقشه‌های طبقات و فضای داخلی تیمچه امین‌الدوله کاشان

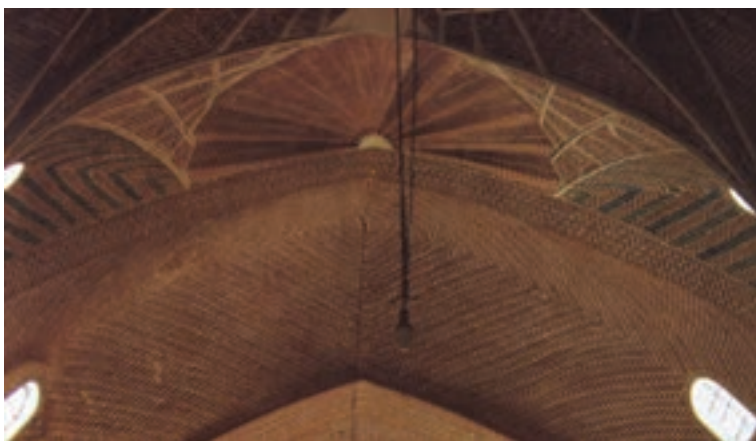

تصویر شماره ۳-۴- ب - تیمچه ملک در اصفهان و تزیینات آن

از دیگر تیمچه‌های معروف تیمچه حاجب الدوله در تهران و تیمچه مظفریه در تبریز می‌باشد.
(تصویر شماره ۵-۴ الف و ب)

تصویر شماره ۵-۴ الف - تیمچه مظفریه تبریز

تصویر شماره ۵-۴ ب - پلان و جزئیات سقف تیمچه مظفریه تبریز

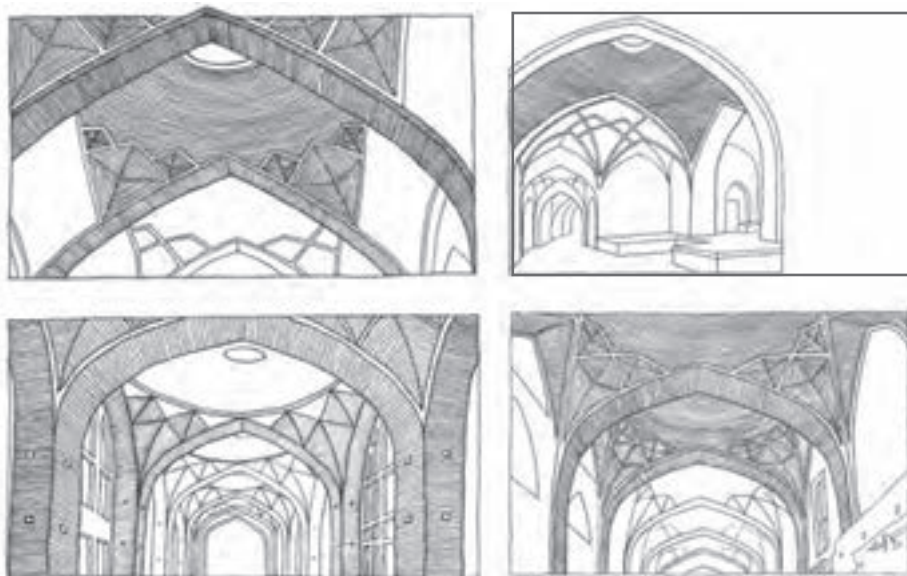
د) چارسوق (چهارسو): محل تقاطع دو راسته اصلی، چهار سو یا چار سوق نامیده می‌شود. معماری آن از دیگر قسمت‌های راسته متمایز و دارای ظرفیت و تزیینات داخلی بیشتری است. این فضا در بعضی از شهرها به صورت هسته مرکزی اقتصاد شهر در آمده است مانند چارسوق قیصریه و چیت‌سازان در بازار اصفهان. (تصویر شماره ۶-۴)

تصویر شماره ۶-۴- نمونه‌ای از چارسوق به عنوان مفصل ارتباط دهنده راسته‌ها

معماری بازار

در بافت شهرهای سنتی، مجموعه بازار دارای ارتفاع بیشتری نسبت به بافت هم‌جوار بوده است. این مجموعه استخوان‌بندی اصلی شهر را تشکیل می‌داد. مسقف بودن بازار ضمن مصون نگه داشتن مردم از شرایط نامساعد جوی، حفظ امنیت آنجا در ساعات تعطیلی بازار را نیز فراهم می‌نمود. استفاده از چوب موجب شکل‌گیری پوشش‌های مسطح، صاف و در مناطق شمالی شیب‌دار می‌شد. درحالی که استفاده از مصالحی مانند آجر، گچ یا سنگ و آهک، به طور معمول منجر به شکل‌گیری پوشش‌های گنبدی با هندسه و نقوش زیبای گچ‌بری، کاشی‌کاری و آجرکاری شده است. (تصویر شماره ۷-۴)

تصویر شماره ۷-۴- نمایش جزئیات تزیینات پوشش سقف بازار

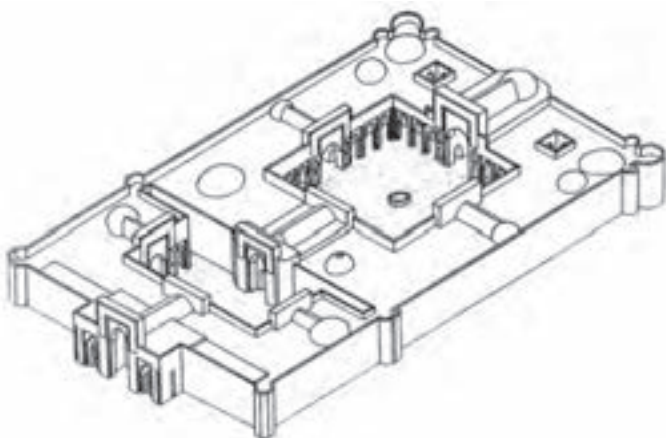
کاروانسرا

نهاد تأمین امنیت جاده‌ها با ایستگاه‌های کمکی در مناطق خاصی در ایران از زمان هخامنشیان با نام چاپارخانه ایجاد شده بود. اما درباره معماری این بناها مدرکی در دسترس نمی‌باشد. در دوران اسلامی به دلیل اهمیتی که تجارت، سیاحت و زیارت پیدا کرد، ساخت کاروانسراها رونق یافت.^۱ کاروانسرا را به زبان عربی «رباط» می‌گویند.

واژه «کاروانسرا» برگرفته از «کاروان» یا «قافله» به معنی مسافرانی که به صورت گروهی سفر می‌کردند، و «سرا» به معنی خانه و مکان است. به نظر محققین پلان کاروانسراها با الهام از خانه‌های درونگرا با حیاط مرکزی ساخته شده است. این بناها شباهت زیادی به معماری مدارس نیز داشته‌اند. کاروانسرا محلی بود که مردم از اقوام و حتی ملل مختلف در آن چند روزی در کنار هم زندگی می‌کردند. لذا محلی را برای برخورد اندیشه‌ها و تبادل نظر درباره مسائل مختلف اجتماعی، فرهنگی و انتقال آداب و رسوم متفاوت، فراهم می‌ساخت.

۱- فاصله کاروانسراها از یکدیگر را یک منزل می‌گفتند. که مسافتی بود که کاروان در طول یک روز می‌پیمود و معادل پنج فرسنگ، حدود ۳۰ کیلومتر بود.

در دوره سلجوقی، به دلیل وجود امنیت سیاسی و اقتصادی، تجارت و داد و ستد گسترش یافت. از این رو، ایجاد شبکه های ارتباطی راه ها و احداث کاروانسراها در دستور کار حاکمان قرار گرفت. یکی از زیباترین کاروانسراهای این دوران، کاروانسرا یا رباط شرف نزدیک سرخس در شاهراه بغداد - مرو ساخته شده است. این رباط دارای دو حیاط تودرتو با حجره و اتاق های متعددی برای استراحت کاروانیان بوده است. شهرت این بنا بیشتر مربوط به تزیینات آجری زیبا و متنوع آن می باشد. (تصاویر شماره ۸-۴ الف، ب و ۹-۴)

تصویر شماره ۸-۴ الف - تصویر سه بعدی رباط شرف

تصویر شماره ۸-۴ ب - نقشه رباط شرف

- ۱- ورودی اصلی
- ۲- حیاط کوچک
- ۳- اصطبل
- ۴- ایوان
- ۵- حجره
- ۶- ورودی حیاط بزرگ
- ۷- رواق
- ۸- ایوان
- ۹- محل اقامت خصوصی
- ۱۰- حیاط بزرگ

عصر طلایی و شکوفایی احداث کاروانسراها در ایران، مربوط به دوره صفوی می‌باشد. رونق تجارت داخلی و خارجی، امنیت راه‌ها، به ویژه راه‌های زیارتی، موجب احداث کاروانسراهای زیادی در این دوران گردید.

تصویر شماره ۹-۴- نقش اسلیمی در کاروانسرای رباط شرف، خراسان پایان سده پنجم هجری قمری

ویژگی‌های معماری کاروانسراها

به‌طور کلی کاروانسراهای ایران را به سه دسته کلی می‌توان تقسیم کرد:

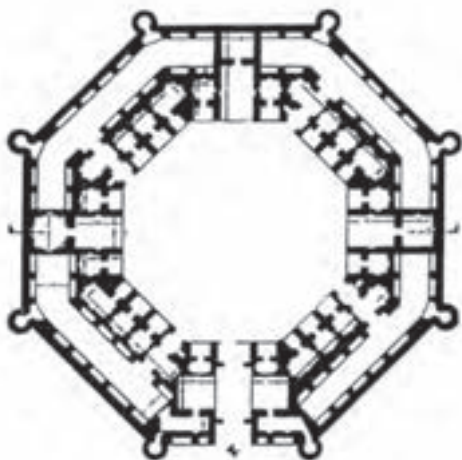
الف) کاروانسراهای کاملاً پوشیده مناطق کوهستانی مانند کاروانسرای امامزاده هاشم سر راه تهران به شمال

ب) کاروانسراهای بدون حیاط حاشیه خلیج فارس

ج) کاروانسراهای حیاط دار مناطق کویری

کاروانسراهای حیاط‌دار که شامل بهترین و زیباترین کاروانسراهای ایران می‌باشند، از نظر معماری به چند دسته تقسیم می‌شوند که مهم‌ترین آنها شامل مدور، چندضلعی، دو ایوانی، چهار ایوانی با تالار ستون‌دار و یا به صورت متفرقه می‌باشد. (تصویر شماره ۱۰-۴)

کاروانسراها دارای یک در ورودی پهن چوبی و سنگین بودند؛ که امکان ورود چهارپایان با بارهای حجیم را نیز فراهم می‌ساخت. ورودی دارای سردر و ایوان بود که سقف بعضی از ایوان‌ها

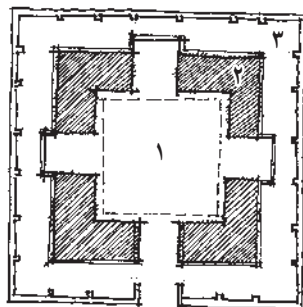
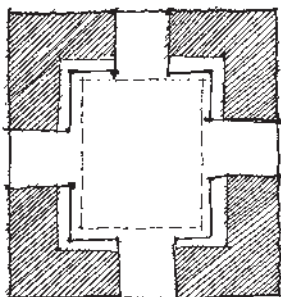

تصویر شماره ۱۰-۴- کاروانسرای خان خوره،
جاده شیراز به آباده مربوط به دوره صفوی

از یک نیم گنبد ساده و سقف برخی دارای تزئینات مفصل‌تری بود. معمولاً ایوان ورودی دو طبقه داشت و شاه‌نشینی در طبقه دوم برای اقامت بزرگان و افراد خاصی ساخته می‌شد که از این فضاها احتمالاً برای دیده‌بانی نیز استفاده می‌شده است. بقیه بنای کاروانسرا یک طبقه و در روی یک سکو و یا صفه که از سطح زمین بلندتر بوده، قرار می‌گرفته است.

اصطبل چهارپایان معمولاً در لایه بین اتاق‌ها و حصار بیرونی کاروانسرا قرار می‌گرفت. (تصویر شماره ۱۱-۴) البته گاهی اصطبل در حیاط جلو و حجره‌های مهمانان در حیاط دوم واقع می‌شدند مانند رباط شرف. (تصویر شماره ۸-۴)

به‌طور کلی پلان مدارس با پلان غالب کاروانسراها از نظر لایه‌های دور حیاط قابل مقایسه می‌باشد. در نوع حیاط‌دار کاروانسرا، اتاق‌ها در اطراف حیاط قرار داشتند. حد واسط بین اتاق‌ها و حیاط، ایوان سرپوشیده‌ای بود که فعالیت‌های گوناگونی را پذیرا می‌شد. فعالیت‌هایی از قبیل تجمع ساکنین، خوابگاه تابستانی، انبار موقت و بارانداز. (تصویر شماره ۱۲-۴)

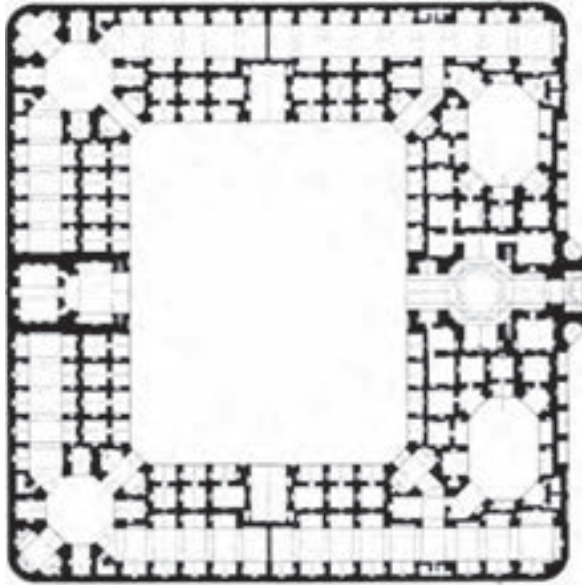

۱- حیاط

۲- فضاهای اقامتی (حجره‌ها)

۳- محل نگهداری چهارپایان

تصویر شماره ۱۱-۴- مقایسه پلان مدارس با پلان غالب کاروانسراها از نظر لایه‌های دور حیاط
سمت راست: پلان شماتیک کاروانسرا
سمت چپ: پلان شماتیک مدرسه

تصویر شماره ۱۲-۴- کاروانسرای چاله سیاه در نزدیکی اصفهان

اتاق فضای کوچکی بود که کف آن با آجر فرش می‌شد. در وسط حیاط کاروانسرا، چاه یا حوض آبی جهت مصارف خوراکی و شست و شو در نظر گرفته می‌شد. کاروانسراهای داخل شهرها استحکامات کمتری داشت و فاقد برج و بارو بود، و معمولاً فضایی برای چهار پایان نیز در آنها در نظر نمی‌گرفتند زیرا در هر شهر یک یا چند محل برای استقرار چهارپایان وجود داشت.

پلان این کاروانسراها نیز برگرفته از پلان خانه‌های درونگرا با حیاط مرکزی بوده که از پانصد سال قبل از اسلام توسط اشکانی‌ها ساخته می‌شد. از نیمه دوم قرن ۱۳ هـ. ق به بعد، یعنی بعد از سپری شدن روزگار عظمت و رونق کاروانسراها، آنها وظیفه و اهمیت اصلی خود را از دست داده و به محلی برای عرضه کالاهای ارزان قیمت، پارکینگ وسایل نقلیه و انبار تبدیل شدند.

حمام

حمام‌ها در بین فضاهای شهری از اهمیت زیادی برخوردار بودند و بعد از مسجد و مدرسه و مجموعه بازار، از مهم‌ترین بناهای شهری محسوب می‌شدند. حمام‌ها معمولاً در جایی در مسیر

تصویر شماره ۱۳-۴ - فضای بینة حمام گنجعلي خان کرمان

گذر آب روان ساخته می‌شدند و نیز لازم بود که خروجی فاضلاب آنها در نظر گرفته شود.

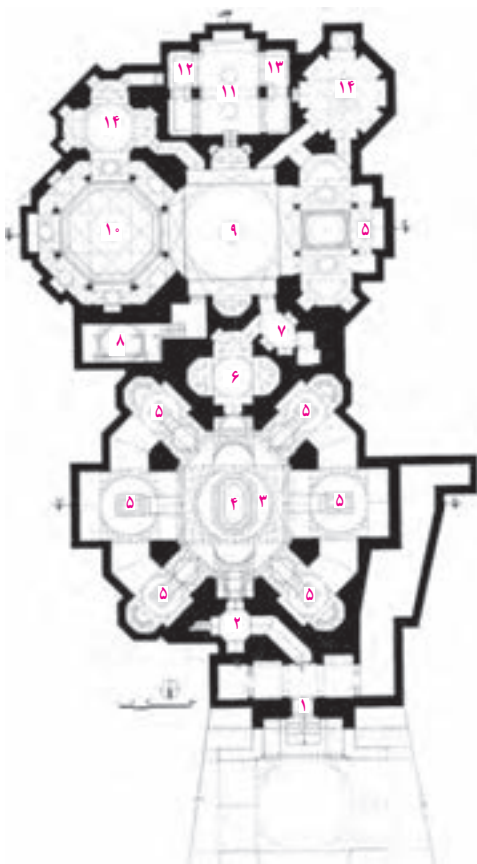
در اغلب حمام‌ها مسیر دسترسی به بنای اصلی حمام با هنرمندی جالبی صورت می‌گرفت. رعایت این سلسله مراتب فضایی هم از بیرون به درون و هم در بین فضاهای درونی حمام باعث می‌شد که دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم و کنترل شود؛ و از ورود ناگهانی هوای سرد جلوگیری به عمل آید.

حمام‌ها معمولاً قبل از ورود، در جلوی خود فضای کوچکی به نام پیشخوان با سردر و تزیینات آجرکاری و کاشی‌کاری خاصی داشتند. سپس راهرویی باریک و پیچدار حلقه اتصال در ورودی با فضای بینة (سربینه) بود؛ که مانع تبادل هوایی و اشراف به داخل می‌شد.

(تصویر شماره ۱۳-۴) پس از قسمت ورودی، مجموعه فضاهای حمام معمولاً در دو بخش بینة و گرم خانه، حول این دو کانون اصلی شکل می‌گرفت. (تصاویر شماره ۱۴-۴ و ۱۵-۴)

بینة یا سربینه فضایی وسیع با تزییناتی مفصل و دارای غرفه‌هایی بود. غرفه‌ها سطحی بلندتر از فضای میانی داشته و از درون نیز به هم مرتبط بوده و در زیر آنها حفره‌هایی به عنوان کفش‌کن تعبیه شده بود. (تصویر شماره ۱۳-۴) فضای بینة معمولاً هشت گوش یا چهار گوش و به ندرت دایره‌ای بود. در مرکز آن حوضی قرار داشت، که گنبدی با تزیینات آجری یا کاشی‌کاری زیبا در بالای آن قرار می‌گرفت و معمولاً روزنی با همان هندسه حوض با مشبک‌های رنگی، نور تلطیف شده‌ای را به این فضای میانی که کانون توجه غرفه‌ها بود، وارد می‌کرد.

فضای بینة محلی برای درآوردن لباس، گفت‌وگو، کارهای پیرایشی و مکان تجمع شهری بود و در روزهای خاص در آنجا مراسمی چون شاهنامه‌خوانی و نقالی انجام می‌گرفت. معمولاً یک قسمت از این غرفه‌ها عمیق‌تر و وسیع‌تر و پرتیزین‌تر از دیگر قسمت‌ها بود که اصطلاحاً به آن شاه‌نشین

- ۱- سردر
- ۲- هشتی
- ۳- بینه
- ۴- حوض
- ۵- غرفه
- ۶- میان در
- ۷- آب ریزگاه
- ۸- نظافت خانه
- ۹- گرم خانه
- ۱۰- چاله حوض
- ۱۱- خزینه آب ولرم
- ۱۲- خزینه آب سرد
- ۱۳- خزینه آب گرم
- ۱۴- غرفه خصوصی

تصویر شماره ۱۴-۴- پلان حمام گنجعلی خان

تصویر شماره ۱۵-۴- سه بعدی برش خورده حمام گنجعلی خان

می‌گفتند. این محل مخصوص اعیان و بزرگان و دولت مردان بود. حلقه اتصال بین به گرم‌خانه یعنی گرم‌ترین بخش حمام، فضایی به نام میان‌در بود. معمولاً استحمام‌کنندگان پس از عبور از راهروها و ورود به گرم‌خانه به گرما، رطوبت و نور کم‌رنگی که از سقف می‌تابد، و حالت مه‌گونه‌ای به فضا می‌بخشید، عادت می‌کردند. این فضا معمولاً تزئینات آهک‌بری داشت و استحمام‌کنندگان می‌توانستند روی سکوه‌های سنگی بیارامند و به استحمام و مشت و مال بپردازند. (تصویر شماره ۱۶-۴)

تصویر شماره ۱۶-۴ — گرم‌خانه حمام گنجعلی خان

در زیر این قسمت‌ها هوای گرم از طریق لوله‌های سفالی به نام گریه‌رو به کف منتقل می‌شد. خزینه‌ها که معمولاً شامل سه خزینه آب گرم، ولرم و سرد بود، در قسمت آخر حمام جهت آب‌کشی و شست و شوی نهایی قرار داشت. استحمام‌کنندگان در خاتمه به بینه برمی‌گشتند و برای آنها چای و شربت آورده می‌شد.

درخاتمه، سؤالی ذهن را به خود مشغول می‌دارد، کاری که امروزه در فضایی کوچک و تاریک و بی‌اهمیت در کنجی از خانه و یا در فضایی کیوسک مانند صورت می‌گیرد، چه نیازی به چنین تفصیلی داشته است؟ این پرسش را می‌توان از جوانب مختلف پاسخ داد. از جمله اینکه در آن زمان تأسیسات آب‌رسانی و گرم‌سازی به شکل امروز عمومیت نیافته بود. اما پاسخ‌هایی از این دست برغم بهره‌ای که

از حقیقت دارند، جامع نیستند. زیرا اگر چنین بود، ایجاد فضایی چنین با شکوه و پرابهت، جهت این مادی‌ترین عمل انسانی که همانا پاکیزگی جسم می‌باشد، نیازی نبود. و این همه هنرمندی را می‌توانستند در فضاهاى مذهبى به کار گیرند.

این قدر معلوم است که در میان همه پاسخ‌ها، از این نکته نباید غفلت کرد که در آن زمان، به روان آدمی دست‌کم به قدر جسم او اعتنا می‌کردند، و شست‌وشوی جسم را وسیله‌ای برای تذکر و تطهیر روح می‌دانستند.

پل

پل است این هرو تو بروی روانی نازد خانه بر پل کاروانی

ناصر خسرو.

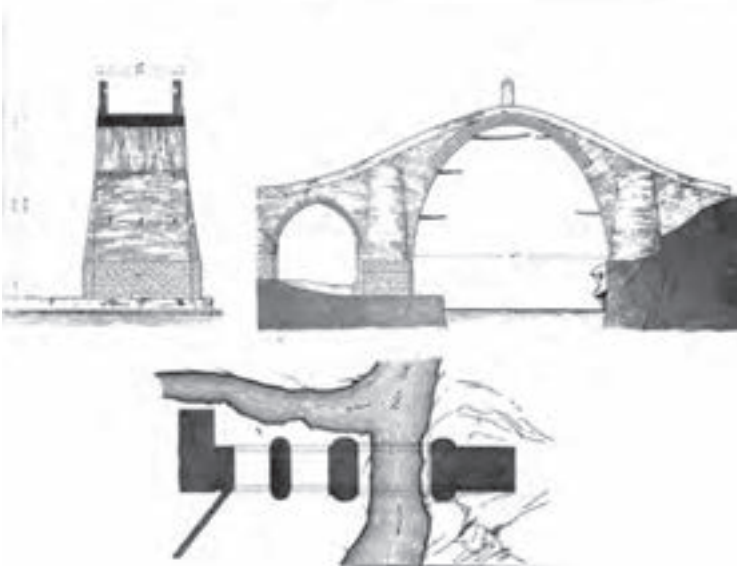
ایرانیان از ابتدا می‌دانستند که حیات کشور وابسته به یک نظام ارتباطی کارآمد و مطمئن است. که بدون آن ایران به جای اینکه یک کشور نیرومند و عامل مؤثر در تمدن جهانی باشد، به صورت توده‌ای از جوامع جداگانه و درهم ریخته در می‌آمد. جغرافیای متفاوت، پراکندگی جمعیت، که بیابان‌های خشک، کوه‌ها و دره‌هایی آن را تقسیم کرده، همگی لزوم ساخت پل‌ها را از همان ابتدا مشخص کرده بود. (تصویر شماره ۱۷-۴)

قدیمی‌ترین پلی که امروز ایجاد آن را به اورارتوها نسبت می‌دهند، بر روی رود ارس که رود مرزی ایران و شوروی سابق است ساخته شده است.

در جنوب غربی کشور پل‌ها اغلب با سدهایی ادغام شده بود، که برای آبیاری ضرورت اساسی داشت.^۱ از آن نمونه می‌توان پل شوستر و دزفول که در زمان آل‌بویه بر روی بناهای سنگی دوره ساسانی ساخته شده‌اند را نام برد.

این پل‌های دوکاره، مهارت و توانمندی سخت‌معمار را طلب می‌کرد. چون باید دهانه‌اش آن قدر پهن می‌بود که هنگام طغیان، سیلاب را از خود رد کند، در ضمن برای عبورگاری و چارپایان مقاومت لازم را نیز داشته باشد.

۱- که به آن پل بند می‌گفتند.

تصویر شماره ۱۷-۴- پل ساسانی بر روی رودخانه زاب کوچک در ناحیه سردشت کردستان

ساسانیان پل بند شادروان شوشتر را به طول ۱۶۵۰ متر بر روی رودخانه کارون ساختند. سنگ کاری زیبای برخی از پل های قدیمی می تواند ادامه سبک پل سازی هخامنشی باشد. بقایای پل دختر در نزدیکی اندیمشک به بلندای ۲۰ متر و دهانه ای عظیم، نشان دهنده مهارت معماران ایرانی در زمان ساسانیان در ساخت پل می باشد. (تصویر شماره ۱۸-۴)

این پل ها چیزی بیش از عبور از رودخانه بود؛ اغلب از لحاظ تناسب و جلوه، زیبایی چشمگیری داشت و قدرت و برازندگی را به نمایش می گذاشت.

تصویر شماره ۴-۱۸ - پل دختر در نزدیکی اندیشک مربوط به دوره ساسانی

سلجوقیان نیز به پل سازی اهتمام ورزیدند. از قدیمی ترین پل های سلجوقی پل شهرستان در اصفهان است، که برخی معتقدند که بر روی پایه های یک پل ساسانی بنا شده است. این پل که قدیمی ترین پل اصفهان است، از بروز تحولی در پل سازی حکایت دارد. سنگینی این پل با ایجاد طاق های کوچک در فواصل طاق های بزرگ روی پایه ها تقسیم شده است. عملکرد این طاق های کوچک که در میان پایه ها فضاهای خالی ایجاد کرده اند، آن است که در صورت بالا آمدن سطح آب رودخانه، آب از آنها هم عبور کند و از شدت فشار وارد شده به پایه ها کاسته گردد. (تصویر شماره ۴-۱۹)

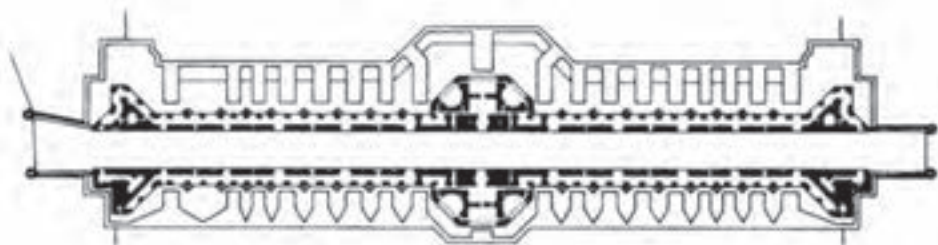

تصویر شماره ۴-۱۹ - پل شهرستان بر روی رودخانه زاینده رود مربوط به دوره سلجوقی

در دوره صفوی به دلیل توجه خاصی که به مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی می‌شد، هم‌زمان با ساخت کاروانسراها، پل‌های زیبایی نیز جهت تسهیل نظام ارتباطی ساخته شد. از آن جمله می‌توان پل الله وردی‌خان و پل خواجو که بر روی زاینده رود ساخته شدند را نام برد. (تصاویر شماره ۴-۲۰ و ۴-۲۱)

تصویر شماره ۴-۲۰- پل خواجو بر روی زاینده‌رود اصفهان

تصویر شماره ۴-۲۱- پلان و نمای پل خواجو در اصفهان

این دو پل نه تنها برای عبور، که برای توقف هم طراحی شده است و در آن جاهایی برای تفرج وجود دارد. سراسر طول پل از غرفه‌های کوچک زیبایی تشکیل شده که با کاشی و نقش‌های دیواری زیبایی آراسته شده است. این دو پل از جمله زیباترین بناهای معماری ایرانی می‌باشند. در دوره قاجار نیز تعدادی پل به سبک پل‌های صفوی ساخته شد که از آن نمونه پل بلده بر روی رودخانه نور در شرق بلده می‌باشد. در زمان پهلوی اول به دلیل نیازهای بین جاده‌ای تعداد زیادی پل احداث گردید، که مهم‌ترین آنها پل ورسک در شمال ایران می‌باشد.

سوالات فصل چهارم

- ۱- نهاد تأمین جاده در زمان هخامنشیان چه نام داشت؟
- ۲- معنای واژه کاروانسرا را بنویسید.
- ۳- منشأ نقشه کاروانسرا را توضیح دهید.
- ۴- چرا کاروانسرا از نظر اجتماعی و فرهنگی مکان مهمی بوده است؟
- ۵- بعد از اسلام در کدام دوره و چرا ساخت کاروانسراها رونق یافت؟
- ۶- ویژگی‌ها و محل رباط شرف را بنویسید.
- ۷- بطور کلی کاروانسراهای ایران به چند دسته تقسیم می‌شوند؟ توضیح دهید.
- ۸- کاروانسراهای حیاطدار به چند دسته تقسیم می‌شوند؟
- ۹- معماری کاروانسرا را توضیح دهید.
- ۱۰- از ایوان کاروانسراها چه استفاده‌ای می‌شد؟
- ۱۱- محل قرارگیری اصطبل در کجای کاروانسرا بود؟
- ۱۲- تفاوت کاروانسراهای داخل و خارج شهرها را بنویسید.
- ۱۳- وضعیت کاروانسراها را از بعد از قرن ۱۳ هـ. ق توضیح دهید.
- ۱۴- علت رونق بازارهای ایران را تا قبل از دوره جدید بنویسید.
- ۱۵- ویژگی‌های بازار در قبل از اسلام را توضیح دهید.
- ۱۶- مسجد جامع در شهرهای ایرانی چه تأثیری بر بازار گذاشت؟

۱۷- یکپارچگی مذهبی، سیاسی، مالی و اجتماعی در شهر سنتی ایران چگونه شکل گرفت؟

- ۱۸- چگونگی تغییرات بازارهای سنتی را در اواخر دوره قاجار بنویسید.
- ۱۹- انواع مختلف بازارهای سنتی را بنویسید.
- ۲۰- بازارهای عشایری چگونه بوجود می‌آیند؟
- ۲۱- بازارهای روستایی چگونه شکل می‌گیرند؟
- ۲۲- نقش‌های غیر اقتصادی بازارهای سنتی را بنویسید.
- ۲۳- اجزاء مهم بازارهای سنتی ایران را نام ببرید.
- ۲۴- «راسته» را در بازارهای سنتی ایران شرح دهید.
- ۲۵- «سرا» را در بازارهای سنتی ایران شرح دهید.
- ۲۶- «چهار سوق» را در بازارهای سنتی ایران شرح دهید.
- ۲۷- معماری بازارهای ایران را به اختصار شرح دهید.
- ۲۸- اجزاء معماری حمام را نام ببرید.
- ۲۹- «ورودی» حمام‌های سنتی را توضیح دهید.
- ۳۰- معماری «بینه» را در حمام‌ها شرح دهید.
- ۳۱- کانون‌های اصلی حمام‌ها را نام ببرید.
- ۳۲- «شاه‌نشین» را در حمام شرح دهید.
- ۳۳- «میان‌در» را در حمام شرح دهید.
- ۳۴- خزینه‌ها در کدام بخش حمام قرار می‌گرفتند؟ توضیح دهید.
- ۳۵- تفاوت نگاه به حمام در معماری گذشته و امروز را شرح دهید.
- ۳۶- قدیمی‌ترین پل ایران در کجا ساخته شده است؟
- ۳۷- علت توجه ایرانیان به ساخت پل را بنویسید.
- ۳۸- ویژگی پل‌های جنوب غربی کشور را بنویسید. یک نمونه آن را نام ببرید.
- ۳۹- قدیمی‌ترین پل دوره سلجوقی را نام ببرید و ساختمان آن را شرح دهید.
- ۴۰- ویژگی معماری پل‌های دوره صفوی را با ذکر نام یکی از آنها بیان کنید.
- ۴۱- یک نمونه پل مربوط به دوره قاجار و یک نمونه از دوره پهلوی را نام

ببرید.

تزئین و نقش

کاخ چهل ستون اصفهان

تزئین و نقش
اصول کلی تزیینات
عناصر تزئین
روش های اجرای تزیینات
اجزای تزئین

هدف‌های رفتاری: در پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که:

- ۱- اصول کلی تزیینات را بیان کند.
- ۲- ویژگی‌های خوشنویسی اسلامی را بنویسد.
- ۳- علت استفاده هنرمندان از نقوش هندسی را شرح دهد.
- ۴- اسلیمی را تعریف کند.
- ۵- کاربردهای نور، رنگ و آب را در معماری بیان کند.
- ۶- نحوه اجرای انواع کاشی را بیان کند.
- ۷- تاریخچه گچ‌بری را شرح دهد.
- ۸- بناهای مهم آجرکاری شده را نام ببرد.
- ۹- نمونه‌های مختلف بناهای سنگی ایران را بیان کند.
- ۱۰- کاربرد سنگ در بنا و تزیین را توضیح دهد.
- ۱۱- علت استفاده از قاب را در تزیینات معماری بیان کند.
- ۱۲- ویژگی‌های مقرنس را بیان کند.

تزیین و نقش

میل به نمایش زیبایی و شکوه در انسان سبب شده، که از همان ابتدا هر مصنوع دست خود را مزین و زیبا بسازد. در ایران نیز مجسمه‌ها و ظروف تزیین شده با نقوش مختلف و به جا مانده از دوران باستان، گواه این سخن است. نقش برجسته‌ها و مجسمه‌های هخامنشی ضمن نمایش اعتقادات معنوی و آسمانی، از چنان دقت و زیبایی برخوردارند، که گویی با ابزارهای جواهرسازی تراش خورده‌اند. (تصویر شماره ۱-۵) هنرمندان ساسانی در منقوش کردن ظروف و وسایل تزیینی و گچ‌بری‌های معمارانه در تاریخ هنر جهان، جای مهمی را برای خود باز کرده‌اند.

معماران و هنرمندان مسلمان نیز با الهام از حدیث «خدا زیباست و زیبایی را دوست دارد» سعی در بیان زیبایی در همه هنرها و حرفه‌ها را داشتند. این ذوق زیبایی‌طلبی چیزی جدای از زندگی عادی آنها نبود. هنر جزئی جدا شده و نمایش داده شده در موزه‌ها نبود. بلکه متعلق به بطن زندگی آنان بود. تزیین در معماری اسلامی ساختمان را همچون پوششی در برمی‌گیرد. عناصر تزیین بیشتر شامل خوشنویسی، نقوش هندسی و گیاهی، نور و آب بود. ولی تکثیر و تلفیق آنها جلوه‌های غنی و درخشانی از فرم‌های مختلف را به نمایش می‌گذاشت. در این معماری از آنجایی که هنر و عناصر تزیینی در خدمت

تصویر شماره ۵-۱ - آجر میناکاری از یکی از حیاط‌های کاخ داریوش در شوش. محل نگهداری: موزه لوور پاریس

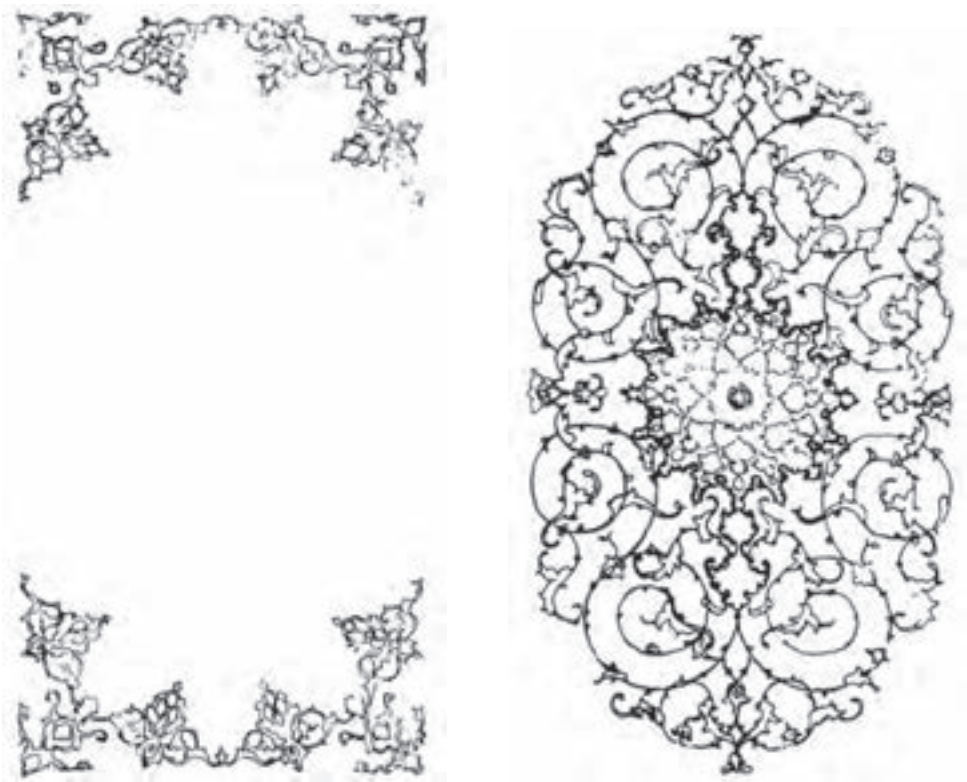
اعتقادات بود و این عقاید بر کل زندگی و کاربری‌های مختلف معماری جاری بود، بنابراین در نوعی خاص از بنا به کار نمی‌رفت. بلکه برای تمامی انواع بناها و اشیاء، در تمامی سرزمین‌ها به کار گرفته می‌شد. تزئین و ابستگی و پیوستگی هنرهای مختلف در هنر اسلامی را بیشتر نمایان می‌ساخت. مثلاً گاهی اوقات کف و سقف یک بنا نقش یکسان ولی در دو رشته مختلف هنری را به نمایش می‌گذاشت. به عنوان مثال در یکی از فضاهای مجموعه آرامگاه شیخ صفی الدین اردبیلی فرش پهن بود، که دقیقاً مشابه نقش سقف همان فضا بود. (تصویر شماره ۲-۵)

تصویر شماره ۵-۲ - قالی اردبیل نگهداری شده در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن

اصول کلی تزیینات

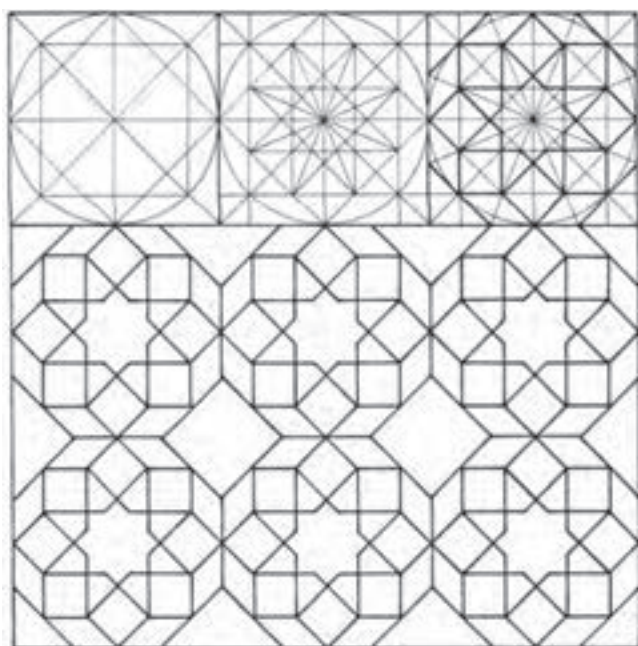
تزیینات در معماری ایرانی از چندین اصل بنیادی پیروی می‌کرده است، نخستین آن، اصل بی‌زمانی و بی‌مکانی نقوش است. بدان معنا که نقوش به کار رفته در تزیینات هنری متعلق به دوره یا زمان خاص و یا فقط به کار رفته در مکان یا هنر خاصی نمی‌باشد. همان نقشی که در اصفهان دوره صفوی به کار رفته در خراسان دوره سلجوقی، هم در معماری و هم در سایر هنرها به کار رفته است. اصل دیگر اینکه در تزیین، چه روی اشیا و چه روی بنا هر نقشی، جزئی از یک الگوی کلی بود. که هم اجزای نقش، خود کامل بودند و هم، در کنار هم قرارگیری این اجزا، خود نقشی کامل را ایجاد می‌کرد. (تصویر شماره ۳-۵)

تصویر شماره ۳-۵ — کامل بودن اجزا در کل کمال یافته نقوش
دو نقش ضمن اینکه در جزء کامل می‌باشند در ترکیب با هم نیز نقشی کامل را می‌سازند.

ویژگی دیگر نقوش قابلیت گسترش آنها تا بی‌نهایت و یا کاهش آنها می‌باشد. (تصویر شماره ۴-۵) تزیین ایرانی در دوران اسلامی دارای نظم و قاعده است به گونه‌ای که با وجود پیچیدگی بعضی از نقش‌ها، حتی اگر جزئیات طرح‌ها قابل تشخیص نباشد، استخوان بندی و چارچوب آنها مشخص است.

از ویژگی‌های دیگر تزیینات ترکیب مصالح مختلف مانند سنگ، آجر، گچ در سطح و بافت و در ترکیب‌های گوناگون بود.

تصویر شماره ۴-۵ - نحوه گسترش نقوش هندسی

عناصر تزیین

نقش عناصر تزیین در معماری ایرانی یک نقش محوری و یکی از عوامل عمده وحدت انواع مختلف هنرها می‌باشد.

۱- خوشنویسی

از زمان اختراع خط، نوشتن روی بناها و مصنوعات به منظور تزیین، بیان اعتقادات و یا به یادگار گذاشتن حوادث و وقایع برای آیندگان، مرسوم بوده است.

نمای بنای چغازنبیل دارای نوشته‌هایی است که، روی آنها دعا و نیایش به درگاه خدایان بوده است. این متون اگر قبل از تخریب و فرسایش به موقع خوانده می‌شد، می‌توانست همانند کتابخانه‌ای مفصل بیان‌کننده حوادث و اعتقادات آن روزگاران باشد.

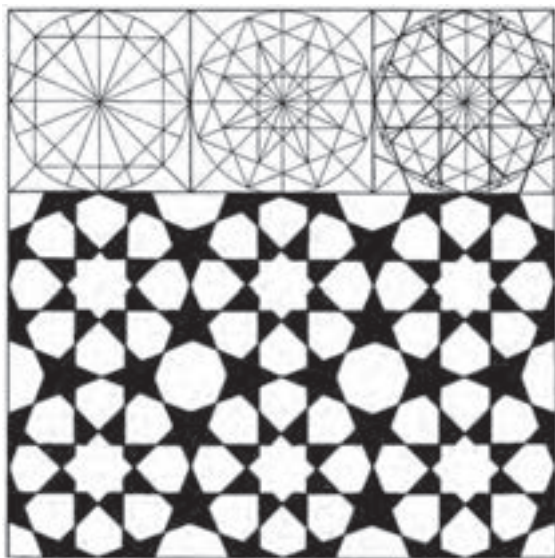

تصویر شماره ۵-۵- جزئی از تزیینات و خوشنویسی برجسته عصر تیموری، در اطراف حیاط مسجد جمعه (جامع) اصفهان

در اسلام هنر خطاطی و خوشنویسی در میان سایر هنرهای تجسمی از آنجایی که بیشتر جهت نوشتن آیات قرآن به کار رفته، مقدس‌ترین هنرها دانسته شده است. یکی از مشخصه‌های خوشنویسی اسلامی آن است که هیچ‌یک از شیوه‌های آن در دوران‌های مختلف از رواج نیفتاده است. و با تولّد خطی جدید، سایر خطوط به فراموشی سپرده نمی‌شده است. انواع خطوطی که بیشتر در کتیبه‌ها به کار می‌رفته شامل کوفی، نسخ، نستعلیق و ثلث می‌باشد. خوشنویسی نیز چون سایر تزیینات اسلامی پیوندی نزدیک با هندسه، تناسبات و روابط ریاضیات داشته و تناسب حروف و میزان خم و چم آنها دارای نظمی خاص بوده است. کتیبه‌های خطاطی شده از عناصر شاخص تزیینی در اکثر بناهای دوران اسلامی بوده است. (تصویر شماره ۵-۵)

۲- نقوش هندسی

نقوش هندسی در هنر ایرانی تنها مایه لذّت چشم یا ذهن نبوده، بلکه مفهومی بسیار عمیق‌تر داشته است. غریبان تحریم شمایل‌کشی و ترسیم اندام انسان، حیوانات و یا ساخت مجسمه‌هایی از آنها را باعث رواج نقوش هندسی و گیاهی در هنرهای اسلامی می‌دانند. در صورتی که حتی اگر این تحریم هم صورت نمی‌پذیرفت، هنرمندان به دلیل همخوانی با مبانی نظری اسلام از نقوش هندسی بهره می‌بردند. در اسلام علم هندسه در هنر به کار گرفته شد، و در غیاب اندازه‌ها و ابزار امروزی از دایره به عنوان پایه‌ای برای تکثیر نقوش و جلوه‌های گوناگون تودرتوی آن که نمادی از ایجاد کثرت (مخلوقات خداوند) از واحد (خداوند متعال) در عالم می‌باشد، استفاده شد. (تصویر شماره ۵-۶)

تصویر شماره ۵-۶ — ساختن نمونه‌ای از نقوش اسلامی، ابتدا دایره به ستاره هشت گوش تبدیل می‌شود.

یکی از رایج‌ترین نقوش هندسی در معماری اسلامی، ستاره است که تنوع بی‌شماری دارد و شش، هشت تا شانزده پر را در بر می‌گیرد و در هر ماده، اندازه و نوع کاربرد، از شیشه پنجره‌های ارسی^۱ گرفته تا قاب‌های کاشی و سقف آینه‌کاری مورد استفاده قرار گرفته است. نقوش هندسی در هنر و معماری ایرانی بیان‌کننده اصول بصری، نظم، تکرار، قرینه‌گی و زایش مداوم بوده است.

۳- نقوش گیاهی

انسان از ابتدا نخستین ادراک مبهم ولی اساسی خود از جهان خارج را با نقوش و اشکال تزئینی بیان نمود. نقش مایه‌های برگرفته از تاک (انگور)، گل سرخ، نیلوفرآبی، گل انار و ... و پیش از آنها در هنر دوران اسلامی نقطه آغازی بر مجموعه‌ای از اشکال با معنا شد، که آن را اسلیمی گویند. نقش یک ساقه تاک روی سطح نما پخش می‌شد و شاخ و برگ می‌گرفت و طرح‌های زیبا و پیاپی از برگ‌ها پیدا می‌کرد. این حرکت بی انتها و موزون که با تکرار یک جفت قرینه از برگ‌ها و خطوط منحنی صورت می‌گرفت، طرحی متوازن را پدید می‌آورد. (تصویر شماره ۷-۵) اگر چه شکل ظاهری نقوش گیاهی مفصل و پیچیده است، ولی از وضوح کامل برخوردار می‌باشند.

۱- پنجره‌های چوبی قدیمی که از قطعات رنگی شیشه ساخته و به سمت بالا باز می‌شد.

تصویر شماره ۵۷-۵ - قاب کاشی تزیینی با نقوش
اسلیمی در ایوان جنوبی مسجد جمعه (جامع) اصفهان

۴- نور

نور و آتش از قبل از اسلام مورد توجه ایرانیان بوده است. ساخت مکانی برای نگهداری آتش در قبل از اسلام به نام آتشکده نمونه‌ای از آن است.

نور در معماری ایران بعد از اسلام نماد وحدت الهی است. آیه ۳۵ سوره نور «اللّٰهُ نُورُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ» خداوند را نور آسمان‌ها و زمین می‌نامد. نور در این معماری علاوه بر بعد مذهبی، باعث مشخص‌تر شدن عناصر تزیین می‌شود. عناصر تزیینی در معماری دوره اسلامی به گونه‌ای طراحی و اجرا شده‌اند که با سطوح براق و درخشان باعث انعکاس نور در فضا شوند.

همانگونه که از تجزیه نور، رنگ‌های مختلف رنگین‌کمان حاصل می‌شود، در نتیجه ورود نور در فضا نیز رنگ‌های مختلف دیده می‌شود.

تصویر شماره ۸-۵- الف - یکی از پنجره‌های مسجد جامع
اصفهان، هم‌جواری نور و تاریکی در معماری اسلامی

کسی بپیشی سرخ و سبز نور را تابیننی پیش از این سه نور را
لیک چون در رنگ کم شد هوش تو شد ز نور آن رنگها رو پوشش تو

در این معماری همچنین از نور در کنار تاریکی استفاده کرده‌اند تا جلوه‌ی روشنایی بیشتر نمایان شود. (تصویر شماره ۸-۵- الف و ب)

کاربرد سنجیده‌ی رنگ نیز متنوع و نظم‌آفرین است. یکی از منابع اولیه‌ی این هماهنگی رنگی را باید در طبیعت دید. هنرمند معمار نیز با الهام از رنگ‌های طبیعی هنر خود را خلق کرده است.

تصویر شماره ۸-۵-ب - اتاق موسیقی در کاخ عالی قاپو (اصفهان)

۵- آب

آب به عنوان مظهر پاکی و حیات همواره مورد توجه ایرانیان بوده است. معبد کنگاور^۱ برای آناهیتا ایزد بانوی آب ساخته شده است.

آب یکی از مکمل‌های اصلی تزیینات معماری دوران اسلامی بوده است. بهره‌گیری از آن برای تزیین، آرامش و استفاده جهت آبیاری در معماری خانه‌ها و کاخ‌ها و باغ‌ها مرسوم بوده است. آیه ۳۰ سوره انبیا «وجعلنا من الماء کل شیء حی» آب را منشأ حیات و زندگی دانسته است. در بناهای مذهبی آب کارکردی عبادی نیز داشته و جهت گرفتن وضو به کار می‌رفته است.

در بسیاری از موارد آب در معماری چون آینه باعث انعکاس تصاویر می‌شد. و واقعیت ظاهری و مادی بنا را تغییر می‌داد. در این معماری بخش انعکاس یافته بنا در آب، اهمیتی به اندازه خود مادی

۱- در استان کرمانشاه

و واقعی آن را داشته است. در کاخ چهل ستون، بیست ستون ایوان آن به اضافه تصاویر آنها در آب، در مجموع باعث شده کاخ را چهل ستون بخوانند. (تصویر شماره ۹-۵)

تصویر شماره ۹-۵ — کاخ چهل ستون اصفهان

روش های اجرای تزیینات در معماری

معماری ایران زمینه پرورش، شکل گیری و تکامل هنرها و فنون بسیاری را فراهم نمود. هر کدام از این فنون به گونه ای معماری ایران را آراسته اند و معماران توانسته اند به یاری آنها به اهداف متعالی معمارانه خود دست یابند. در این معماری هیچ کاری تنها به خاطر تزیین انجام نمی پذیرفت، بلکه در پس هر عنصر تزیینی دلیلی فنی، کاربردی و یا متعالی وجود داشت. در ادامه چند نمونه از روش های اجرای تزیینات به اختصار توضیح داده خواهد شد.

۱- کاشی کاری

اولین نمونه های آجرهای لعاب دار در چغازنبیل دیده شده است. استفاده از کاشی از زمان هخامنشیان و ساسانیان رواج داشته و در دوران اسلامی این هنر به اوج خود رسیده است. در میان هنرها و فنون، کاشی کاری هنر ممتازی است، که گوناگونی و تنوع بسیاری دارد. این تنوع در قالب پنج گروه بزرگ کاشی کاری، می باشد. که عبارتند از: کاشی تراشیده (معرق)، کاشی درهم

(معقّلی)، کاشی زیررنگی، کاشی هفت رنگی و کاشی کاری با کاشی نره.
در اینجا شرح کوتاهی از چند نوع متداول تر آن را می آوریم.

۱-۱ کاشی معرّق؛ کاشی کاری به شیوه معرّق اندکی پس از رواج کاشی یک رنگ در معماری ایران از دوره سلجوقی مورد استفاده قرار گرفت. در این نوع کاشی کاری قطعات ریز کاشی را که به شکل ها و رنگ های مختلف مطابق طرح و نقشه بریده شده را، کنار هم می چینند. این نوع از کاشی کاری در ابتدا در کنار قطعات گچبری به کار می رفت. اوج هنر کاشی کاری معرّق متعلّق به اواخر دوره ایلخانی، دوره تیموری و صفوی می باشد.

بناهایی چون مسجد شیخ لطف الله، مسجد امام، مسجد جمعه اصفهان و مدرسه چهار باغ از شاهکارهای این سبک کاشی کاری می باشند. (تصویر شماره ۱۰-۵)

تصویر شماره ۱۰-۵- ایوان شمالی مسجد امام اصفهان، کاشی کاری
پخی دیوار از نوع معرق و متفاوت با دو بدنه مجاورش می باشد.

تصویر شماره ۱۱-۵- مسجد امام اصفهان، کاشی هفت رنگی

۲-۱- کاشی هفت رنگی؛ در این

نوع ابتدا خشت‌ها را کنار هم می‌چینند، طرح را روی خشت‌هایی که از پیش رنگ زمینه طرح روی آنها داده شده است، نقاشی می‌کنند. خشت‌های رنگ‌آمیزی شده را در کوره گذاشته، لعاب می‌دهند. پس از پخته شدن، رنگ‌ها ظاهر می‌شوند. و کاشی‌ها را در جای مورد نظر قرار می‌دهند. (تصویر شماره ۱۱-۵)

این روش در اواخر دوره تیموری رواج یافت.

تصویر شماره ۱۲-۵- گنبد الله الله، بقعة شیخ

صفی‌الدین اردبیلی در اردبیل، کاشی درهم (معقلی)

۳-۱- کاشی درهم (معقلی)؛ از کنار

هم قرار گرفتن بریده‌هایی از کاشی با رنگ‌های ساده، در کنار بریده‌هایی از آجر، طرح‌های هندسی گوناگونی را شکل می‌دهند که کاشی چون نگینی در میان آجرچینی به کار گرفته می‌شود. (تصویر شماره ۱۲-۵)

یکی از کهن‌ترین نمونه‌های آن مناره مسجد جامع دامغان در برج خواجه اتابک کرمان به کار رفته است.

۲- گچ‌بری

از گذشته‌های دور، گچ‌بری به صورت کنده‌کاری و برجسته‌کاری از اجزای مهم تزیینات معماری به‌خصوص در کاخ‌ها بوده است. در بعضی مواقع از گچ‌کاری و نقاشی در کنار هم استفاده می‌کردند. اولین نمونه‌های آن در دوران اشکانی دیده شده است. دیوارهای بناهای ساسانی که اغلب لاشه سنگ و برخی آجری بود، گچ‌کاری ضخیمی داشته است. گچ به دلیل شکل‌پذیری فراوانش

مورد توجه هنرمندان ایرانی بوده است. مزیت گچ‌بری ایرانی در وهله اول طراحی آن است. از اوایل دوران اسلامی گچ‌بری، در ادامه هنرمندی معماران ساسانی تکامل زیادی یافته بود ولی از اواسط سده پنجم هجری توجه به آجرکاری رونق گرفت. این درحالی است که، حتی با اوج گرفتن آجرکاری، بازهم گچ‌بری‌های بی‌نظیری در تزیین بناهای دوران اسلامی در جاهای مختلف دیده می‌شود. به عنوان نمونه در سراسر داخل بنای گنبد علویان مربوط به سده ششم هجری، با گچ‌برهای برجسته پوشیده شده است. (تصویر شماره ۱۳-۵) نمونه بارز دیگر از هنر گچ‌بری محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان می‌باشد. (تصویر شماره ۲۹-۳)

تصویر شماره ۱۳-۵ - گنبد علویان (همدان)

۳- آجر کاری

استفاده از خشت خام در جوامع اولیه بشری معمول بوده است. در ابتدا برای پختن غذا و نان در کنار خشت‌ها آتش روشن می‌کردند و پس از مدتی دریافتند که خشت‌ها مقاوم‌تر شده است، یا بعد از آتش‌سوزی‌های قبایل در درگیری‌های قبیله‌ای مختلف، متوجه می‌شدند که، خانه‌های خشتی باقی مانده بادوام‌تر شده است. به همین دلیل فن پختن خشت و تبدیل شدن آن به آجر رواج یافت.

از اولین نمونه‌های بناهای ساخته شده با خشت خام می‌توان از چغازنبیل نام برد که روکش بنا را جهت مقاومت بیشتر از خشت پخته ساخته‌اند.

از صدر اسلام آجر را برای تزئین هم به کار می‌بردند و با آن روی سطوح مختلف جلوه‌های دلنشینی از نور و سایه در نماهای بناها پدید می‌آوردند. اوج این فن در مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا مربوط به قرن سوم هجری می‌باشد. که سطوح داخلی و بیرونی این مقبره با نقوش زیبای آجری پوشیده شده است. (تصویر شماره ۱۴-۵)

تصویر شماره ۱۴-۵ - بخشی از نمای مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا

آجرکاری و گچ‌بری در ایران و در بناهای بی‌نظیر برج‌های خرقان و یا مناره مسجد جامع دامغان بیان‌کننده مهارت و استادی مسلمانان در به‌کارگیری مواد مختلف برای ارائه جلوه‌های سه بعدی است. عمق بخشیدن به نقوش آجر و گچ جهت ایجاد بیشترین تنوع و عمق بین طرح اصلی نقش و پس زمینه آن از ویژگی‌های نقوش ایرانی است. (تصویر شماره ۱۵-۵)

تصویر شماره ۱۵-۵ - تزئینات

آجرکاری منار مسجد جامع دامغان

۴- سنگ کاری (حجاری)

در معماری ایرانی، بناهای سنگی زیبایی وجود دارد، که در آنها از سنگ به دلیل مقاومت و پایداری زیاد در حجاری‌ها، نقش برجسته‌ها، مجسمه‌ها و در اجزای بنا مورد استفاده قرار می‌گرفته است. شاهکار ساختمان سنگی ایران مجموعه بناهای تخت جمشید است. نمونه برجسته دیگر تاق‌بستان در کرمانشاه می‌باشد، که ایوان‌هایی در دل بدنه‌ای از سنگ طبیعی کوه احداث شده‌اند. این ایوان‌ها واجد تزیینات و کنده‌کاری‌های زیبا در جلو و دیوارهای جانبی و انتهایی می‌باشند. (تصویر شماره ۱۶-۵) در معماری ایرانی دیوارها به جز در مناطقی که سنگ به دلیل کمیابی بسیار گران بود، پی و بنیاد سنگی داشتند. برای پی‌ریزی بناها، معمولاً زمین را می‌کندند و این کار در مورد بناهای عادی معمولاً به عمق پنجاه سانتی‌متر انجام می‌شد و در خصوص آثار مهم و بلند چون گنبد قابوس تا یازده متر می‌رسید.

تصویر شماره ۱۶-۵ - تاق بستان در کرمانشاه

از سنگ همچنین برای تزیین به عنوان آزاره، محراب یا ستون‌های سنگی استفاده می‌شده است. یک نمونه شاخص آن ستون‌های حجاری شده شبستان مسجد وکیل شیراز می‌باشد. (تصویر شماره ۱۷-۵)

تصویر شماره ۱۷-۵ — شبستان مسجد وکیل شیراز در دوره زندیه

اجزای تزئین

در بناهای مختلف معماری ایرانی انواع متنوع ترین به کار می رفته است، که به عنوان نمونه دو مورد از آنها را به اختصار معرفی می شود.

۱- قاب بندی

تصویر شماره ۱۸-۵ — سردر ورودی مسجد شیخ لطف الله

تزئین معماری ایرانی فقط به غنا و پیچیدگی آن منحصر نمی باشد. بر این ترین نظامی از شبکه های اصلی و فرعی حاکم بود و قاب هایی پدید می آورد که نماهای پیشین و پسین بنا با آن تنظیم می شد. مثلاً در سردر ورودی مسجد شیخ لطف الله حضور قوسی فرورفته در داخل مستطیل قاب دور آن، نقش مایه ای است، که در سراسر تاریخ معماری دوران اسلامی تکرار شده است. (تصویر شماره ۱۸-۵)

گاهی پنجره ها، همان نقش قاب را، در عمق کمتری تکرار می کردند. (تصویر شماره ۱۹-۵)

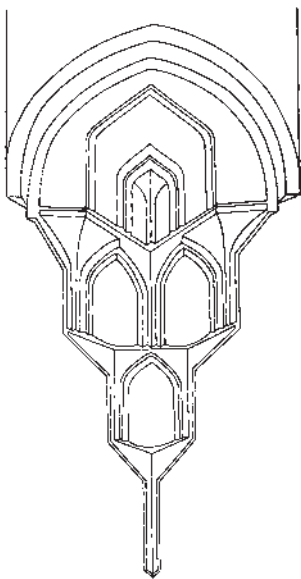
تصویر شماره ۱۹-۵ - یکی از ۱۵ پنجره دور گنبد مسجد شیخ لطف الله

۲- مقرنس

مقرنس به صورت ساده آن در قبل اسلام نیز در ایران مورد استفاده قرار می گرفته است. از اولین نمونه های آن می توان از نمای مقبره مادی دکان داوود در سرپل ذهاب نام برد. در دوره هخامنشی نیز در بناهای تخت جمشید، مثلاً در کعبه زرتشت در نقش رستم می توان نمونه هایی از آن را مشاهده کرد.

مقرنس از جمله عناصر تزئینی در معماری ایران است که علاوه بر سطح به صورت حجم هم ارائه می شده است. مقرنس طاقچه هایی مانند کندوی زنبور عسل و استالانگیت^۱ هستند که در کنار یا بالای هم، مانند مجموعه ای بلور، بر راستای محورهای مختلف قرار می گرفته اند. (تصویر شماره ۲-۵)

۱- استالانگیت ترکیبات آهکی آویزان در سقف غارها می باشد.

تصویر شماره ۲۰-۵ - یک نوع از
مقرنس به کار رفته برای پایه گنبدها

مقرنس علاوه بر زیبایی و ایجاد سایه روشن، سطوح بیشتری برای تزیین را نیز فراهم می‌کند. در بعضی موارد همچنین عامل انتقال بار میان دو سطح مدور و صاف، مانند انتقال بار گنبد مدور یا تاق ایوان به دیواره‌های صاف چهار گوشه اطراف آن نیز بوده است. عالی‌ترین مقرنس‌ها مربوط به دوره صفوی و متعلق به ایوان ورودی مسجد امام، مدرسه چهار باغ و مسجد شیخ لطف الله در اصفهان است. (تصویر شماره ۲۱-۵)

تصویر شماره ۲۱-۵ -
سردر ورودی مسجد امام
با پوششی از یک شبکه پر
حجم مقرنس‌کاری

- ۱- عناصر ترین در معماری ایران را نام ببرید.
- ۲- چرا در گذشته ترین فقط در بنایی خاص به کار نمی رفت؟
- ۳- با یک مثال، تأثیر ترین در پیوستگی هنرهای مختلف را بیان کنید.
- ۴- اصول کلی ترینات را بنویسید.
- ۵- اولین نمونه های خوشنویسی بر بناها در پیش از اسلام در کدام بنا دیده شده است؟
- ۶- ویژگی های خوشنویسی اسلامی را بنویسید.
- ۷- به چه دلیل هنرمندان از نقوش هندسی در آثارشان استفاده می کردند؟
- ۸- یکی از رایج ترین نقوش هندسی و انواع آن را نام ببرید.
- ۹- اسلیمی را تعریف کنید.
- ۱۰- جایگاه نور را در اسلام با ذکر آیه ای بنویسید.
- ۱۱- در معماری دوران اسلامی از نور چگونه استفاده می شده است؟
- ۱۲- کاربرد رنگ در معماری دوران اسلامی چگونه بوده است؟
- ۱۳- کاربرد آب در معماری را شرح دهید.
- ۱۴- اولین نمونه آجرهای لعابدار در کجا دیده شده است؟
- ۱۵- انواع کاشی کاری و نحوه اجرای آنها را بنویسید.
- ۱۶- از چه زمانی گچ کاری به طور موقت جای خود را به آجرکاری داد؟
- ۱۷- چگونگی آشنایی انسان با آجر را بنویسید.
- ۱۸- بناهای مهم آجرکاری شده در معماری ایران را نام ببرید.
- ۱۹- نمونه های استفاده از سنگ در معماری ایرانی را بنویسید.
- ۲۰- علت استفاده از قاب در معماری را بنویسید.
- ۲۱- مقرنس را توضیح دهید.

- استیرلن، هانری، ۱۳۷۷، اصفهان تصویر بهشت، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: فرزانه روز.
- بورکهارت، تیتوس، ۱۳۶۵، هنر اسلامی، زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.
- پاپادوپولو، ۱۳۶۸، معماری اسلامی، ترجمه حشمت جزنی، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- پوپ، آ، ۱۳۷۳، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: انتشارات فرهنگیان.
- پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۸۰، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، تهران: نشر پژوهنده.
- تقوی نژاددیلیمی، محمدرضا، ۱۳۶۶، معماری و شهرسازی در گذر زمان، تهران: فرهنگسرای یساولی.
- حاجی قاسم، کامبیز، ۱۳۸۳، گنج‌نامه دفتر چهاردهم: خانه‌های یزد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی قاسم، کامبیز، ۱۳۷۵، «هندسه پنهان در نمای مسجد شیخ لطف‌الله» مجله صفه، شماره‌های ۲۱ و ۲۲، ص ۲۸-۳۳.
- حبیبی، سید محسن، ۱۳۸۶، از شار تا شهر، چاپ هفتم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خوانساری، مهدی / مقتدر، محمدرضا / یآوری، مینوش، ۱۳۸۳، باغ ایرانی بازتابی از بهشت، ترجمه مهندسین مشاور آران، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، ۱۳۵۲، آثار ملی اصفهان، تهران: انجمن آثار ملی.

صلواتی، داوود، ۱۳۸۷، متدهای طراحی.

فریه، دبلیو، ۱۳۷۴، هنرهای ایران، مترجم پرویز مرزبان، تهران: فرزانه.

فلامکی، محمدمنصور، ۱۳۷۱، شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب، تهران: نشر فضا.

قبادیان، وحید، ۱۳۷۳، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

قیومی بید هندی، مهرداد، ۱۳۸۵، «آموزش معماری در دوران پیش از مدرن بر مبنای رساله معماریه»، مجله صفا، شماره ۴۲.

قیومی، مهرداد، ۱۳۷۸، «حمام گنجعلی خان»، مجله رواق، شماره ۴.

کسمایی، مرتضی، ۱۳۷۸، معماری و اقلیم، تهران: انتشارات بازتاب.

کیانی، محمد یوسف، ولفرام کلایس، ۱۳۷۳، کاروانسراهای ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۶، معماری ایران دوره اسلامی (جلد اول)، تهران: سازمان چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری جهاد دانشگاهی.

کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۸، معماری دوره اسلامی (جلد دوم)، تهران: با همکاری جهاد اسلامی، چاپ سحاب.

گروبه، ارنست و دیگران، ۱۳۸۰، معماری جهان اسلام تاریخ و مفهوم اجتماعی آن، ترجمه دکتر یعقوب آژند، تهران: مولی.

گریشمن، رومن، ۱۳۷۰، ایران از آغاز تا اسلام، مترجم محمد معین، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

گریشمن، رومن، ۱۳۷۰، هنر ایران در دوره پارت ساسانی، مترجم بهرام فره‌وشی، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

گریشمن، رومن، هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی، مترجم بهرام فره‌وشی، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

متدین، دکتر حشمت الله، ۱۳۸۶، «چهار طاقی گنبددار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی» مجله هنرهای زیبا، شماره ۳۱.

میردانش، سید مهدی، ۱۳۸۸، آشنایی با بناهای تاریخی، ایران، وزارت

آموزش و پرورش.

ندیمی، هادی، ۱۳۷۵، آیین جوانمردان و طریقت معماران، مجموعه مقالات
لنگره تاریخ معماری و شهر سازی ایران، جلد دوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی
کشور.

هویان، آندرانیک، ۱۳۸۳، کلیساهای مسیحیان در ایران زمین، تهران:
سازمان میراث فرهنگی وزارت مسکن و شهر سازی.
هیلن براند، رابرت، ۱۳۷۷، معماری اسلامی، ترجمه دکتر ایرج اعتصام،
تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، نشر معمار.
کریر، راب، ۱۳۷۹، تناسبات در معماری، ترجمه محمد احمدی نژاد، تهران:
نشر خاک.

.....، ۱۳۸۸، بازار ایرانی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد
تهران.

.....، ۱۳۸۴، هویت ایرانی و مرزهای ایران فرهنگی، مجله گلستان هنر
شماره یک.

.....، ۲۵۳۵، مجموعه آثار سنتی معماری ایران، تهران: چاپخانه
سازمان جغرافیایی کشور.

www.archnet.org

